

Tussen Rijn en Lek 1992 4 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9971>

Begraven in het verleden

Henk Reinders*

Het oudste graf in onze streek dat nog intact is, dateert van 1747. Het ligt op de begraafplaats van de broedergemeente in Zeist. Er zijn mogelijk oudere graven te vinden rond de oude (Hervormde) kerken, maar bij deze graven is meestal de steen verdwenen of de steen is wel bewaard, maar er ligt niemand meer onder.

Dit overzicht gaat dan ook niet verder terug dan de achttiende eeuw. In die tijd, de periode van de Republiek, waren er in de Kromme-Rijnstreek drie geloofsgemeenschappen die zich met begraven bezighielden.

Allereerst was er de Gereformeerde (=Hervormde) kerk, die gebruik maakte van alle officiële kerkgebouwen. Omdat de Gereformeerde kerk (gebouw en godsdienst) een openbaar karakter had, haast een staatsgodsdienst was, werd in principe niemand een Gereformeerde begrafenis of graf in en om de kerk geweigerd. De overheid gaf naast de Hervormde kerk vrijwel nooit toestemming voor een eigen begraafplaats, met name aan de Katholieken niet. Begraven gebeurde dus hoofdzakelijk in en om Gereformeerde kerken.

Begraven in de Hervormde kerk was geen sacrament; een begrafenis hoefde dus niet noodzakelijkerwijs door een predikant te geschieden, al was dit wel gebruik.

Ten tweede was er de Katholieke kerk. Deze kerk was veruit de grootste gebleven, maar had geen officiële status. Overal in het Kromme-Rijngebied waren in de achttiende eeuw schuilkerken te vinden. Deze werden getolereerd zodat er een plechtige uitvaart kon worden gevierd. Ook in de Katholieke kerk is begraven geen sacrament, de ziekenzalving of het laatste oliesel, (in de volksmond: bedienen), wel. Wel stelde men er prijs op om in gewijde aarde te worden begraven. Alleen bepaalde groepen zoals zelfmoordenaars werd dat voorrecht ontzegd. Begraven rond of in de schuilkerken was echter niet toegestaan. Alle Katholieken moesten worden begraven in en om de Gereformeerde kerken. De (Gereformeerde) overheid had dit gebod ingesteld, enerzijds vanwege de rechten die voor het begraven werden geheven, anderzijds om de Katholieke bevolking te laten voelen dat hun geloof ondergeschikt werd geacht aan het Gereformeerde. Feitelijk was dit geen probleem. Alle oude begraafplaatsen in en

*. mr drs H. Reinders (1956) studeerde geschiedenis en rechten te Utrecht. Hij woont in Bunnik.

om de dorpskerken waren vanouds Katholieke begraafplaatsen geweest. Deze waren destijds voor de Katholieke eredienst gewijd en nooit ontwijd. Het feit dat de kerken voor een andere godsdienst werd gebruikt, maakte ze niet ongeschikt als Katholieke begraafplaats.

Ten derde waren er de godsdiensten die wel toestemming hadden gekregen voor een eigen begraafplaats. Dit betrof vooral de joden. Vanwege een uiterst letterlijke interpretatie van de Tora, het oude testament, hechtte de joodse gemeenschap erg aan een eigen begraafplaats waar de graven tot de jongste dag konden blijven rusten. In ons gebied had alleen Wijk een joodse begraafplaats. In Zeist had de Hernhuttergemeenschap toestemming gekregen een eigen begraafplaats te stichten. Ook hier wordt niet geruimd. Alle graven sinds 1747 zijn er nog intact. Een groot aantal leden van onze kring bracht er in september 1992 een bezoek aan.

In de achttiende eeuw kende men verschillende 'klassen' van begraven. In de plaatsen bestonden verschillende soorten graven: de kelders, koopgraven, huurgraven en tenslotte de graven op het kerkhof.

De kelders waren alleen voor de zeer rijken te betalen. Vaak was het bezit van een grafkelder in de kerk, net als van de herenbank, gekoppeld aan heerlijke rechten of de eigendom van een kasteel of buitenhuis. In Bunnik bijvoorbeeld, hadden Rijnauwen en Amelisweerd eigen kelders, in Werkhoven Beverweerd en in Cothen Rijnestein, in Langbroek een aantal huizen zoals Sandenburg en in Schalkwijk de Van der Capellens. Vaak zien we dat bij de eigendomsoverdracht van een heerlijkheid of landgoed, de kelder apart beschreven wordt. Kelders waren altijd koopgraven. Ze werden gereserveerd voor leden van de eigen familie, maar het kwam ook wel eens voor dat een dienstbode die de familie vele tientallen had gediend, als posthuum blijk van waardering in de familiekel- der werd bijgezet. Kelders waren vanouds te vinden onder het koor van de kerk, waar de priester destijds de mis gecelebreerd had. Het waren vaak zeer grote ruimtes, 6 of 8 kisten was de norm, maar kelders voor 12, 16 of 24 kisten waren geen uitzondering. Zeer groot is bijvoorbeeld de kelder van de familie Van Oranje-Nassau in Delft. De kisten werden meestal voorzien van een koperen of loden plaat, waar de naam van de overledene op werd vermeld. Ze werden op elkaar gestapeld of in speciale nissen geborgen.

Toch raakten de kelders op den duur vol. Dan werden de resten uit de oudste kisten gehaald en met de naamplaat in een kleinere kist, verzamelkist of onder de bodem van de kelder begraven. De kelders zijn vaak gedekt met een fraai gebeitelde steen van grote afmetingen (2x3 meter is geen uitzondering) die als

toegangsdeur voor de kelder dienst doet. Hierop staat soms alleen de naam van het landgoed of kasteel (Rijnauwen), maar soms is deze fraai bewerkt (de Utenhoven-steen in Bunnik) of staat er een heel fraai monument boven de kelder, zoals dat van Balthasar de Leeuw, de heer van Schalkwijk, in de Hervormde kerk van Schalkwijk of dat van Diderick van Velthuijsen, de heer van Heemstede, in de Pleinkerk te Houten. In de zeventiende en achttiende eeuw was het bovendien gebruik dat de wapenschilden van overledenen boven hun graven in de kerk werden opgehangen. Op oude schilderijen van Saenredam zijn ze nog te zien. Dit was vooral in zwang in de steden, maar ook op het platteland kwam het wel voor. Voor zover het in onze streek is gebeurd, hebben ze in ieder geval de Franse revolutie niet overleefd.

De goeuden in de dorpen (boeren, middenstanders) hadden meestal vanouds eigen graven in de kerk. Deze lagen in het schip en -indien aanwezig- in de zijbeuken en de dwarsschepen. De graven waren gedolven tussen de fundamente van de kerk. Meestal konden er drie graven onder elkaar worden gedolven. Mensen met een grote familie hadden soms meerdere graven naast elkaar in eigendom. Soms waren de graven voorzien van fraaie of eenvoudige stenen, vaak ook stond er alleen een nummer op. Veel Hervormde families hadden de gewoonte om op de graven van de voorouders de kerkdienst bij te wonen. Graven in de kerk waren handelswaar. Je kon ze kopen van de kerk of een andere eigenaar en later weer verkopen. Na verloop van tijd (minimaal 10, meestal 15-30 jaar) werden de graven geruimd. Afhankelijk van de wensen van de eigenaar konden de restanten dan dieper in de grond worden begraven of via het knekelhuis naar de knekelput worden gebracht. Als de knekelput vol was, wilde een onbetrouwbare koster die het niet zo nauw nam met de leer rond de opstanding op de jongste dag, de botten nog wel eens stiekum aan de industrie verkopen (lijn, beenwit etc.)

Wie geen eigen graf kon kopen of dat niet wilde omdat hij toch weer zou 'verhuizen', liet zijn doden begraven in een huurgraf in de kerk. De kerken verkochten een aantal graven niet, om deze te kunnen verhuren. Hier werd 'op het rijtje' begraven. Men lag er met één of twee onbekenden die toevallig na elkaar waren doodgegaan bij elkaar en na verloop van 10-15 jaar werd het graf geruimd en verdween men in de knekelput.

De laatste manier van begraven was op het kerkhof. Dit was het minst populair en daarom ook het goedkoopste. Meestal gold het als een schande als men op het kerkhof werd begraven. Hier kwamen vooral de bedeeden terecht, die op

rekening van het armbestuur werden begraven. Het was ook de plek waar mensen werden begraven waarvan men de identiteit niet had kunnen achterhalen. En dat waren er nogal wat. In de achttiende eeuw wemelde het van de rondreizende bedelaars, kramers, muzikanten en dieven die geen vaste woon- of verblijfplaats hadden en die bovendien geen papieren hadden waaruit bleek wie ze waren en waar ze thuishoorden. Als zo iemand dood werd aangetroffen, dan kwam hij ook op het kerkhof terecht. Vaak was er op het kerkhof vanouds een hoekje waar de aarde niet gewijd was. Hier werden de zelfmoordenaars begraven.

Arbeiders waren vaak hun hele leven aan het sparen voor hun begrafenis. Met losse centen en halfjes werd een paar gulden opgespaard en dat kon net het verschil uitmaken tussen het kerkhof of een huurgraf in de kerk. En men had er heel wat voor over om de schande van een begrafenis op het kerkhof te vermijden! Aan het einde van de achttiende eeuw kwamen er mensen die begraven in de kerk om medische redenen afwezen, zoals de dorpsdokter. Deze mensen kozen bewust voor een begrafenis op het kerkhof. Veel waren het er echter niet.

Vaak is er een relatie tussen het soort graf dat men kreeg en de manier waarop men begraven werd. Het meest duur was 'gesonken'. Deze manier van begraven, die in de stad Utrecht onder de rijken heel populair was, kwam op het platteland niet zoveel voor. Het was een soort fakkeltocht bij avond, waarbij de begrafenis 's avonds plaatsvond. Dit was verboden omdat men door een begrafenis in het donker bijvoorbeeld de sporen van een misdrijf kon uitwissen. Daarom stond er op avondlijke begrafenis een boete. Veel rijken betaalden die boete graag vanwege de bijzondere sfeer die uitging van een begrafenis bij fakkellicht. Er is vaak een relatie te ontdekken tussen 'gesonken' en bijzetting in een kelder.

De dorpselite van boeren en rijke middenstanders werd meestal met alle pracht en praal begraven die de kerk te bieden had. Soms huurde men koetsen of werden boerenwagens omhangen met zwart laken. Dit laken werd -als men rijk genoeg was- daarna gescheurd als teken van rouw. Meestal was men zo praktisch om het niet weg te gooien, maar het te schenken aan een weeshuis. Daarom waren de pakjes van weeskinderen in die tijd ook bijna altijd zwart. Vaak werd op het laken al aangegeven hoe het moest worden gescheurd om er daarna nog nette pakjes van te kunnen maken. Er werd een kist van dik eikenhout met koperbeslag besteld en men koos voor een flink aantal betaalde dragers, huurde de baar van de kerk en liet die bedekken met het dure kleed. De familie kwam naar de kerk met koetsen, terwijl er bedienden met fakkels langs de weg stonden.

Was men Katholiek, dan werd er een hoogmis voor de overledene gehouden met drie heren, dat wil zeggen: drie priesters. Geen enkel dorp had drie priesters (hooguit twee: de pastoor en de kapelaan) zodat er ook uit een omliggende parochie een extra priester moest komen en dat was duur. Steenrijke Katholieke families lieten zich door de bisschop begraven, maar in de achttiende eeuw, toen Nederland geen eigen bisschoppen had, was het (stiekum) laten overkomen van een buitenlandse bisschop onbetaalbaar. Na afloop van de begrafenis werd er voor de familie een uitgebreide maaltijd aangericht waar de jenever rijkelijk vloeide en op gezette tijden na het overlijden werden er ziele-missen gelezen voor de overledene. Zo'n begrafenis kostte een vermogen, soms wel een jaarinkomen. Door een paar begrafenis achter elkaar kon een rijke boerenfamilie aan de bedelstaf raken!

In Hervormde kring werden de zaken aanmerkelijk soberder aangepakt. Het uiterlijke vertoon dat het rijke roomse leven kenmerkte, was hier taboe. Dat wil niet zeggen dat ze veel goedkoper uit waren. Wat een Katholiek uitgaf aan ziele-missen, gebruikte een Hervormde voor het doen van giften aan weeshuizen of de diaconie.

Vaak is er een duidelijke relatie te zien tussen het begraven in een eigen graf en het gebruik van de baar en het beste kleed in de kerk. Aan begraafrechten kostte een begrafenis in de achttiende eeuw ongeveer een weekloon.

Wie zich dit alles niet kon veroorloven omdat het met de huur van een graf in de kerk ophield, moest genoegen nemen met een veel eenvoudiger begrafenis. De kist was niet van eikehout, maar van vurehout, soms zelfs van ongeschaafde planken. Vaak zorgden de burensamen voor dit soort zaken. De kist werd door hen zelf getimmerd en het waren de buurmannen die de kist naar de kerk droegen. De familie liep er achter aan. In de kerk werd de kist op de grond gezet of men leende ergens een paar schragen. Soms huurde men het 'middelste kleed' of het 'slegte kleed'; vaak was het een hele kale plechtigheid. De maaltijd na afloop werd ook door burensamen en vrienden verzorgd. Er is een duidelijke relatie tussen het gebruik van de eenvoudige voorzieningen en een huurgraf.

Tenslotte was er de armenbegrafenis. Omdat iedereen begraven moest worden, kon men in het uiterste geval altijd bij het armbestuur terecht. Uiteraard werd er dan voldaan aan de kerkelijke plichten (rouwdienst), maar zonder enige toestand eromheen. De begrafenis vond daarna plaats op het kerkhof. Ook de relatie tussen kerkhof en armenbegrafenis spreekt vanzelf. In Houten en Schalkwijk was er een verloren kerkhof, waar onbekenden werden begraven van wie men het geloof niet wist. Toevallig liggen beide aan een Achterdijk.

Rond het jaar 1800 beginnen de ideeën van de Franse revolutie duidelijk door te dringen. Eén daarvan is dat begraven in de kerk slecht is voor de gezondheid van de kerkgangers, met name tijdens een epidemie. Men geloofde bijvoorbeeld dat ziektes werden overgebracht door miasma, slechte lucht. Dus werd er gezorgd dat het kort na een begrafenis (en wanneer was dat eigenlijk niet) flink tochtte in de kerk. De stank trok dan weg en de mensen kregen geen besmettelijke ziekte maar longontsteking!

De Franse overheid heeft wel gepoogd om het begraven in de kerk te verbieden, maar dit lukte slecht. In 1813 werden de Fransen verjaagd. Een deel van hun ideeën bleef bestaan. Zo werd de band tussen kerk en staat doorgesneden, waardoor Katholieken eigen kerkhoven mochten stichten. Veel parochies maakten van deze mogelijkheid gebruik. Toestemming om de ruimte in de schuilkerk als begraafplaats in te richten werd niet meer verleend. Wel mocht men rond de kerk een eigen begraafplaats inrichten.

Pas aan het eind van de twintiger jaren van de vorige eeuw was de overheid er ook van overtuigd dat men niet langer in kerken moest begraven. Met ingang van 1 januari 1829 werd het definitief verboden en daarna is het vrijwel niet meer gebeurd. Er wordt alleen een uitzondering voor ons Koninklijk huis gemaakt. Een enkeling heeft zich hieraan onttrokken. Zo liet mevrouw Van Oosthuysse haar man lang na 1828 begraven in de kerk die hij in Rijsenburg gesticht had. Maar dit was een incident.

Om te voorkomen dat men onder het verbod uit zou komen door eerst een aantal graven dicht bij elkaar te leggen en er daarna een kerk overheen te zetten, werd ook verboden om boven graven te bouwen. Wel bleef het toegestaan om onder de kerk te begraven als de ingang tot het graf aan de buitenkant was. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Odijk en Houten. Op de RK begraafplaats in Utrecht ligt een aantal bisschopsgraven bij elkaar in een soort grafkapel. Dit is een grensgeval.

Iedere gemeente werd verplicht om tenminste één openbare begraafplaats te hebben. Vaak loste het gemeentebestuur dit op door de begraafplaats rond de Hervormde kerk te huren. Alleen indien er geen behoefte was aan een openbare begraafplaats, kon men ontheffing krijgen. Dat was bijvoorbeeld het geval in Cothen, Schalkwijk en in Tull en 't Waal. In Cothen en Schalkwijk hadden de Katholieken een eigen begraafplaats, in Tull en 't Waal kerkten de Katholieken elders en lieten zich ook daar begraven. In beide gevallen was de rest van de bevolking homogeen Hervormd en was er geen behoefte aan een openbare begraafplaats. Dan kreeg men ontheffing.

In Langbroek zette de gemeente een stuk algemene begraafplaats aan de bestaande Hervormde. In een aantal plaatsen huurde de gemeente de Hervormde begraafplaats, zoals in Wijk en Bunnik. In een paar gevallen kwam er in 1829 een zelfstandige algemene begraafplaats die niet bij één van de kerken lag. Dat was het geval in Wijk bij Duurstede en Houten.

Begraafplaatsen waren tot circa 1800 alleen aanvullend bedoeld geweest omdat de meeste mensen in de kerk begraven werden. De bevolking groeide echter in de vorige eeuw sterk, zodat er ook een grotere vraag naar graven kwam dan de meeste begraafplaatsen rond de kerken aankonden. Bovendien werd ook de overheid zich ervan bewust dat begraven in het centrum van de plaats niet erg hygiënisch was. Hierdoor zijn de meeste van deze begraafplaatsen inmiddels buiten gebruik gesteld. Dat geldt voor Bunnik, Werkhoven, Cothen, Wijk bij Duurstede en Houten. Alleen in plaatsen waar de kerk niet al te sterk ingeklemd ligt in de bebouwing, zoals Odijk, Langbroek, Schalkwijk en Tull en 't Waal, is er nu nog een begraafplaats rond de Hervormde kerk in gebruik. In Bunnik, Werkhoven, Cothen, Houten en Wijk bij Duurstede werd er eind vorige of begin deze eeuw een algemene begraafplaats aangelegd aan de rand van de bebouwing.

Bij de bouw van Katholieke kerken in de vorige en deze eeuw is er steeds een flinke ruimte om de kerk heen gehouden als begraafplaats. Katholieke begraafplaatsen zijn dan ook te vinden rond de kerk. Niet Katholieken (protestanten en onkerkelijken) worden door elkaar begraven op de algemene begraafplaatsen.

Begraafplaatsen in het Kromme-Rijngebied¹:

Bunnik	Kerkhof rond de Hervormde kerk (gesloten 1889) Algemene begraafplaats (geopend 1888) RK kerkhof rond de oude RK kerk aan de Schoudermantel (gesticht ca. 1820, gesloten 1940 en ge- ruimd enige jaren later)
Odijk	RK kerkhof rond de RK kerk (geopend 1940)
Werkhoven	Algemene begraafplaats achter de Hervormde kerk Kerkhof rond de Hervormde kerk (gesloten) Algemene begraafplaats aan de Leemkolkweg

¹ De auteur heeft zijn best gedaan om compleet te zijn en daartoe informatie bij de gemeentebesturen ingewonnen. Mocht er een begraafplaats zijn vergeten, neemt U dan contact met de redactie op?

- RK kerkhof Nieuwendaal (gesloten en geruimd na 1911)
 RK kerkhof rond de kerk aan de Herenstraat (1911)
 Kloosterbegraafplaats van de zusters monialen Augustinessen
 (Hollende Wagenweg, 1961, 2 graven)
 Privégraf van gravin zu Castell-Castell (landgoed Beverweerd)
 Graf van een piloot uit de tweede wereldoorlog (landgoed
 Beverweerd)
 Verloren kerkhof aan de Achterdijk
 Cothen Kerkhof rond de NH kerk (gesloten)
 Kerkhof rond de RK kerk (gesloten)
 Hervormde begraafplaats (Dorpsstraat)
 Begraafplaats van de familie van Beeck Calkoen (Dorpsstraat)
 Algemene begraafplaats (Groenewoudseweg),
 (samen met Wijk bij Duurstede).
 RK begraafplaats (Groenewoudseweg),
 (samen met Wijk bij Duurstede)
 Langbroek Hervormde begraafplaats bij de NH kerk, overlopend in:
 Algemene begraafplaats bij de NH kerk.
 Wijk bij D. Kerkhof rond de St. Jan Baptist (gesloten)
 Algemene begraafplaats (Steenstraat, gesloten)
 Joodse begraafplaats (Steenstraat, gesloten)
 RK begraafplaats (Steenstraat, gesloten en geruimd)
 Joodse begraafplaats (Langs de Wal, gesloten)
 Houten Kerkhof rond de Pleinkerkerk (gesloten 1828)
 Algemene begraafplaats, (1829, Vlierweg)
 Kerkhof bij de RK kerk (Loerikseweg)
 't Goy Kerkhof bij de oude Goyse dorpskerk (gesloten en geruimd
 eind achttiende eeuw)
 Kerkhof rond de RK kerk (Beusichemseweg)
 Schalkwijk Hervormd kerkhof rond de Hervormde kerk
 Verloren kerkhof (Achterdijk)
 RK kerkhof bij de RK kerk
 Grafkapel van de familie Van Wijckersloot van Weerdensteijn
 (op de RK begraafplaats, 1864)
 Tull en 't Waal NH kerkhof bij de NH kerk.

Begraven in Odijk.

Peter Bongers*

Inleiding

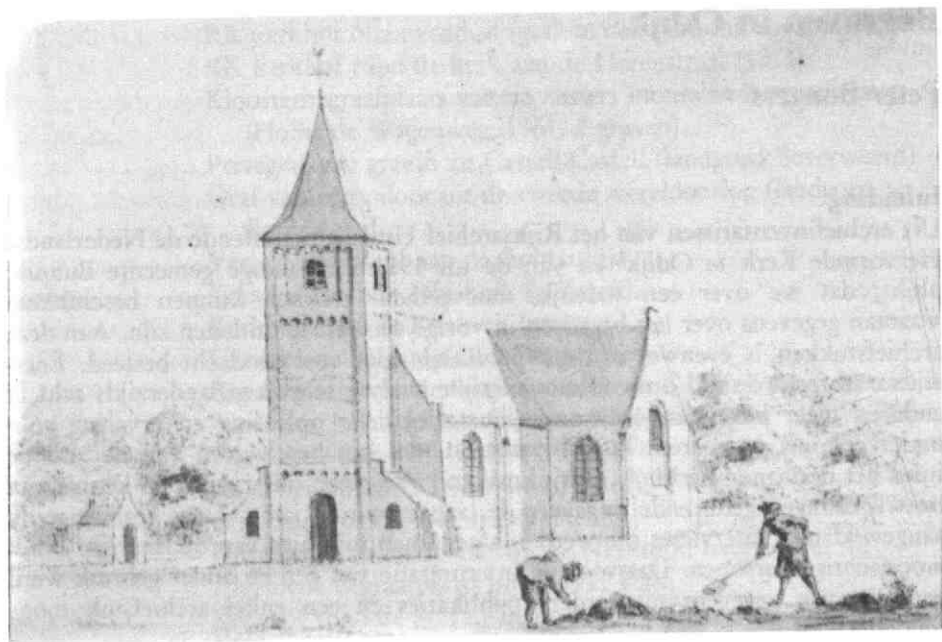
Uit archiefinventarissen van het Rijksarchief Utrecht betreffende de Nederlandse Hervormde Kerk te Odijk¹ en van de tot 1964 zelfstandige gemeente Bunnik² blijkt, dat we over een redelijke hoeveelheid stukken kunnen beschikken, waaraan gegevens over het begraven in vorige eeuwen te ontlene zijn. Aan deze archiefstukken is evenwel in deze publikatie niet veel aandacht besteed. Enerzijds ontbreekt de tijd om een omvangrijke analyse te maken, anderzijds acht ik anderen meer bekwaam om vanuit hun specifieke opleiding en ervaring zo'n onderzoek uit te voeren. Ik heb volstaan met het beschrijven van de situatie rond het bestaande kerkhof, gebruikmakend van eigen observaties en kennis van ontwikkelingen gedurende ongeveer de laatste twintig jaren. Deze gegevens zijn aangevuld met interviews die werden afgenomen bij enige van oudsher in Odijk woonachtige personen. Dat voor de interpretatie van een en ander gebruik werd gemaakt van gegevens uit eerdere publikaties en een enkel archiefstuk moge duidelijk zijn.

Het Witte Kerkje en de begraafplaatsen

Onze kennis - hier in Odijk - van het begraven van de doden reikt niet veel verder dan wat zich afspeelt en afspeelde in en rond de dorpskerk, het histori-

* De auteur was van 1984 -1990 als lid van het College van Beheer belast met het beheer van het Witte kerkje en omliggende erven en gebouwen (kerkmeesters-functie). Als voorzitter van de Stichting Vrienden van het Witte kerkje is hij nauw betrokken bij het wel en wee van het kerkgebouw en publikaties met betrekking tot de historie van het hart van Odijk.

1. Dekker, C. *Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente van Bunnik en Vechten (1626-1966)*, *Odijk (1626-1965)*, *Werkhoven (1636-1952)*, Inventarissenreeks Rijksarchief Utrecht nr 4, Utrecht, 1975. Over Odijk blz. 29-51.
2. Heins, W.B., *Inventarissen van de archieven van de gemeenten Bunnik 1596-1964, Odijk 1566-1964, Werkhoven 1811-1964, Rijnauwen 1722-1857*, Inventarissenreeks Rijksarchief Utrecht nr 10, Utrecht, 1976.
 - a. besluit van 22 december 1871 tot het in erfpacht aannemen ... van ongeveer 16 Centiaeren grond ... tussen de consistoriekamer en daarbij staande duiventil ... om te dienen tot algemene begraafplaats.
 - b. verzoek tot het verbreden van de begraafplaats met twee meter en voorts tot het verplaatsen van de gemeente begraafplaats en het baarhuisje wegens bijgaand staatje (= tekening). Gedateerd 12 oktober 1893.

Afb. 1: De kerk vanuit het zuid-westen omstreeks 1730. Op de voorgrond wordt een graf gedolven. Geheel links van de toren de kerkhofkapel; links aan de toren het knekelhuis en rechts de duiventil. Getekend met pen en penseel door L.P. Serrurier; Rijksarchief Utrecht, topografische atlas nr. 928 (Foto Rijksarchief Utrecht).

sche hart van Odijk. Op deze plaats staat een kerkgebouw, dat nu in het dagelijks spraakgebruik het 'Witte kerkje' wordt genoemd. Het is het vriendelijk ogend restant van wat eens de grote dorpskerk was (zie afbeelding 1), vermoedelijk genoemd naar Sint-Heribert³. Het schip van deze oude middeleeuwse kerk en het transept werden in 1820 afgebroken. Het schip verkeerde in bouwvallige staat en was bovendien te groot voor de toenmalige vaste gebruikers, lidmaten van de Nederlandse Hervormde Kerk. Het in 1548 gerestaureerde en uitgebreide koor werd toen, samen met het centrale deel van het transept, groot genoeg geacht. Dat gedeelte verkeerde wel in goede staat, voornamelijk omdat het enige

3. Vermeer, G., *De Sint-Heribert of het Witte kerkje van Odijk*. Clavis, Kleine Kunsthistorische Monografieën, deel 7, De Walburgers, Zutphen, 1987. Aangevuld met bijlage uitgegeven door de Stichting Vrienden van het Witte kerkje: Folder van de Stichting Vrienden van het Witte Kerkje met informatie (historische feiten en achtergronden) over het kerkgebouw.

eeuwen jonger was. Het oude koor bepaalt grotendeels het aanzien van het huidige kerkgebouw.

Toen het kerkgebouw bij de reformatie was overgegaan naar wat in die tijd werd aangeduid met 'de Gereformeerden' (d.w.z. zij die met de Reformatie waren meegegaan) bestond er aanvankelijk geen aanleiding om bij het begraven niet op de oude voet voort te gaan. Men had vaak rechten gekocht of gehuurd; bovendien wilde de kerk haar inkomsten niet missen. Later zijn de Katholieken van lieverlede - in samenhang met hun parochielevens - hun doden in Bunnik ten grave gaan dragen. Vele jaren heeft dit plaatsgevonden op een inmiddels niet meer terug te vinden dodenakker, die was gelegen op de plaats waar nu het koelhuis-complex van De Jong aan de Schoudermantel is gelegen, ongeveer halverwege tussen de dorpen Bunnik en Odijk. Op deze plaats stond van 1718 af een schuilkerk en sinds 1830 een waterstaatskerk⁴. In 1940 werden de Bunnikse kerk en kerkhof verplaatst van de Schoudermantel naar de hoek Stationsstraat-Julianalaan. En al hebben de Odijkse rooms-Katholieken sinds 1946 hun eigen parochie en sinds 1964 ook hun eigen kerkgebouw, in de situatie rond het begraven in Bunnik is voor hen geen verandering gekomen. Een in het begin van de jaren zeventig ondernomen actie om bij de nieuwe Sint-Nicolaaskerk in Odijk een columbarium voor crematieresten te vestigen werd niet gerealiseerd⁵.

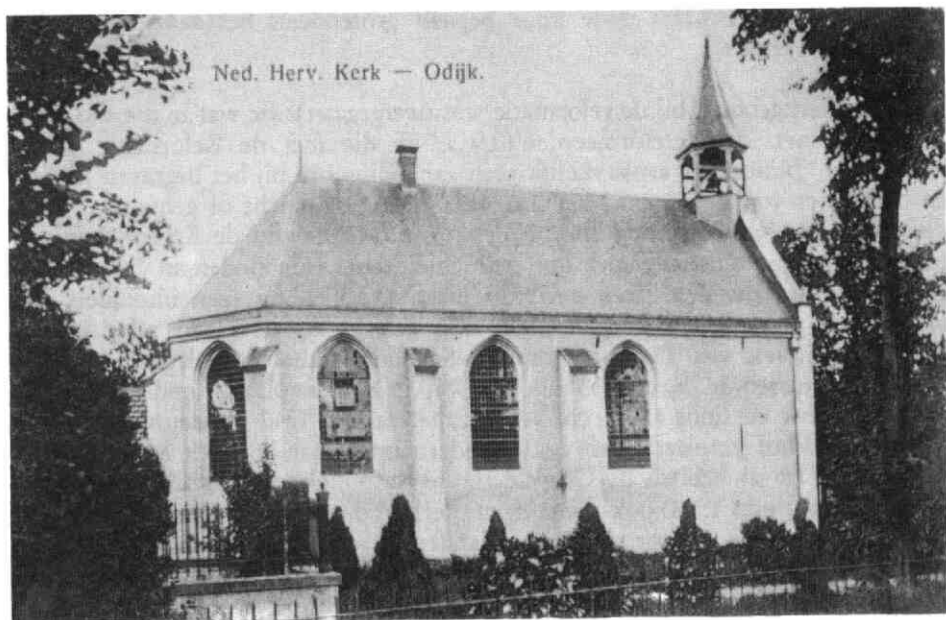
De nog steeds bestaande Odijkse begraafplaats is er ook nu nog in principe slechts voor de gebruikers van het kerkgebouw. De beschikbare ruimte is nauwelijks toereikend voor een omvangrijker gebruik. De bevolking van Odijk nam sinds het begin van de jaren zestig toe tot het zevenvoudige en daarmee gepaard gaande ook de groep van gebruikers van het kerkgebouw. Verder is deze laatste groep ook toegenomen, doordat een federatief verband werd aangegaan met de plaatselijke Gereformeerden. Samen vormen zij nu de Hervormde-Gereformeerde Kerkgemeenschap te Odijk. Een en ander heeft de druk op het gebruik van de begraafplaats sterk doen toenemen. De vergrijzing van de Odijkse bevolking, die zeker niet achterblijft bij de landelijke ontwikkelingen, legt nog eens extra druk op de capaciteit van het kerkhof, dat - aan de zuidkant - verscholen ligt achter het Witte kerkje aan de Zeisterweg.

Niet altijd is hier begraven: ook in het oude koor (de huidige kerk), in het schip van de grote oude kerk - nu grotendeels onderdeel uitmakend van het grindpad en de boomgaard voor de kerk - en om de oude kerk werd begraven. Hierover is

4. Dekker, C., *Odijk, van parochie tot parochie*, Hilversum, 1964.

Gademan, J.E., *Gedenkbboek 50 jaar Barbarakerk 1940-1990*, Parochiebestuur Bunnik 1990.

5. Odijk Onderweg (huis aan huis verspreid maandblad van de beide Odijkse kerken; later opgevolgd door gelijknamige rubriek in het Trefpunt).

Afb 2: De kerk aan het begin van deze eeuw. Links op de voorgrond is ook het in 1955 gesloopte monument boven de grafkelder van de familie Kol gedeeltelijk zichtbaar. De cypressen langs het grindpad naar het monument zijn hier nog betrekkelijk klein. (Prentkaart uitgegeven door J. Wijnen te Odijk).

een aantal bijzonderheden bekend. Alvorens hieraan aandacht te besteden, bekijken we eerst het kerkgebouw en haar omgeving.

Afbeelding 2 geeft een goed beeld van het huidige kerkgebouw, ook al dateert de foto van vele tientallen jaren her (let op de schoorsteen van de kolenkachel op de nok van het dak; later heeft er ook nog vele jaren een schoorsteen aan de hier zichtbare zijgevel gezeten). De opname is gemaakt vanaf de Zeisterweg, die noordelijk van het kerkgebouw loopt. Voor deze afbeelding is gekozen omdat hierop het inmiddels verdwenen grafmonument van de familie Kol zichtbaar is, waarover later meer.

Afbeelding 3 laat het Witte kerkje zien vanaf de andere zijde. Men krijgt hiermee een goed beeld van het sfeervolle kerkhof, dat geheel omsloten door een twee meter hoge haagbeuk-haag, verborgen voor het dorpsleven, zijn verhaal vertelt van niet veel meer dan één voorbije generatie; veel verder gaat de zichtbare geschiedenis van het kerkhof niet terug. Slechts een enkele oudere steen is blijven staan, als dit zeer notabele personen, zoals bijvoorbeeld een predikant en

Afb. 3: De kerk vanuit het zuiden, vanaf het nieuwe kerkhof, tekening Jaap Venema, 1986 (gemaakt in opdracht van de Stichting Vrienden van het Witte kerkje t.b.v. in 1987 uitgebrachte kalender). De graven rechts markeren de omvang van de uitbreiding van 1949.

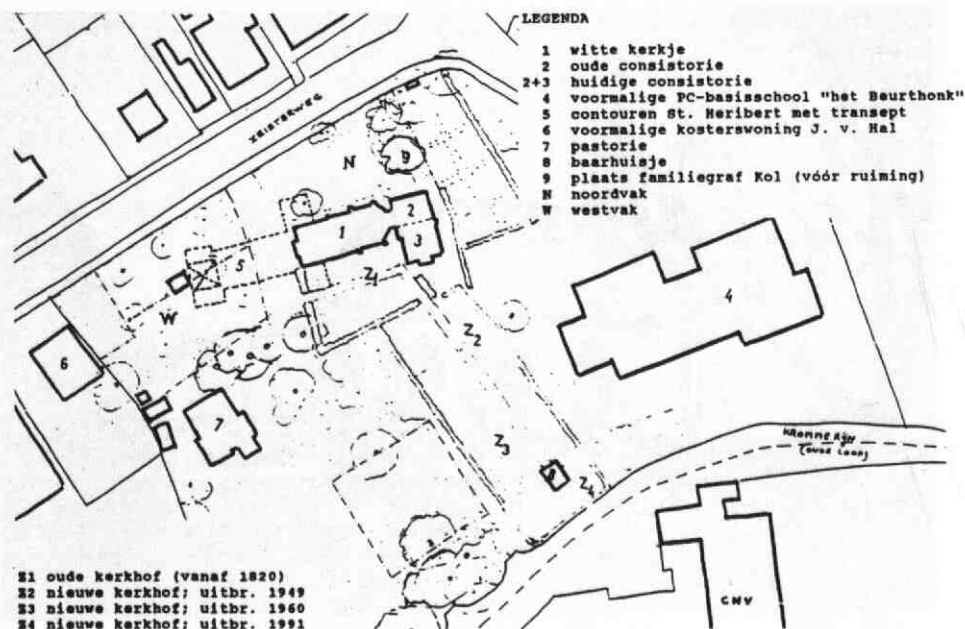
zijn familie betref. De oudste datumvermelding daarvan luidt 1805 wat de geboortedatum betreft, en 1837 voor de overlijdensdatum. Men treft deze stenen aan direct rechts van de ingang van het huidige kerkhof.

Plattegrond

We zullen ons oriënteren aan de hand van de plattegrond in afbeelding 4. Op deze plattegrond zijn de standpunten van waaruit de voorgaande afbeeldingen werden vervaardigd respectievelijk weergegeven met de letters a, b en c. De hierna te vermelden bijzonderheden worden gegroepeerd naar gelang het betreffende zich bevindt: in het huidige kerkgebouw of in één van een drietal vakken eromheen.

In de huidige kerk

In de kerk vinden we nog slechts één complete grafzerk, die geheel achterin vlak bij de preekstoel is gelegen; verder enkele fragmenten met opschriften. De complete zerk dekt de toegang af van de grafkelder van het bekende bankiersge-

Plattegrond van Witte kerkje en omgeving. Op de legenda wordt nader aangegeven waar de in de publikatie genoemde punten zich bevinden. (Gemeente Odiijk, 654).

slacht Vlaer & Kol. Het is het laatste overgebleven restant van de oorspronkelijke vier grafkelders, die zich in het koor van de kerk bevonden. De inscripties op de deksteen vermelden de begravingen van Anna Elisabeth Vlaer op 20 juli 1778 en Jan Kol op 18 november 1805. Naar verluidt is de grafzerk in de jaren veertig of vijftig gelicht geweest voor herstel van de kerkvloer, waarbij bleek, dat de grafkelder nog intact was. Om de zerk met inscriptie bevinden zich ongeveer vijftig hele en halve tegels, groot 48 bij 52 cm, die de letters K.V. vermelden. Samen met de grote deksteen beslaan zij een oppervlakte van ongeveer 15 m². Dit zal de vermoedelijke uitwendige maat van de grafkelder zijn; de excentrische ligging van de grote deksteen en de grote afmeting maken het aannemelijk, dat de kelder via een trap te betreden is. Er zijn geen ooggetuigen meer aanwezig die iets kunnen aangeven over wat zich onder de kerkvloer bevindt; foto's zijn in die tijd waarschijnlijk ook niet gemaakt.

De fragmenten van oude grafzerken die nog resteren betreffen die van Janis Stoock (overleden '1604 den 8 octob') en die van Jochum Jansz. Vermoedelijk de zelfde als de koster en schoolmeester, die in de tijd van de reformatie kerk en

meenschap diende. Dekker geeft meer bijzonderheden over deze functionaris⁶ en er is in Odijk zelfs een plantsoen vernoemd naar Jochum Jansz.

Oude plattegronden van de Odijkse kerk geven een uitgebreid patroon van nog eens 83 graven, gelegen in het transept en het schip van de oude kerk⁷. Deze plaatsen vallen voor een klein gedeelte samen met de voorzijde van de huidige kerk; verder zijn ze gelegen in het grindpad vóór de kerk en in de boomgaard ervoor. Bij de wijziging van het kerkinterieur in 1964 bleken de kerkbanken grotendeels in het schone zand te staan. Degenen die de huidige vloer, bestaande uit resten van grafzerken en donkergrijze tegels, destijds hebben gelegd, zijn van mening dat er sprake was van volledige ruiming van de oude graven. Vermoedelijk heeft dit omstreeks 1820 plaatsgevonden bij de afbraak van de oude kerk en het inrichten van het huidige kerkgebouw. Het is hierbij overigens de vraag of alle graven wel in gebruik waren; het waren over het algemeen de welgestelden die in de kerk werden begraven, en dat waren er niet velen in Odijk. De twee ons bekende 'registers van kelders en grafsteden' aanwezig in het rijksarchief Utrecht⁸, waarvan er één inmiddels werd gepubliceerd⁹ laten duidelijk zien, dat een gedeelte van de graven niet verkocht, verhuurd of anderszins in gebruik was.

Noordzijde van de kerk

Aan de noordkant van de kerk ligt een strook grond die met het terrein achter de huidige consistorie, waarop het voormalige schoolgebouw 'het Beurthonk' is gelegen, tot vermoedelijk in de jaren vijftig eigendom is geweest van de familie Kol. Afbeelding 5 geeft via de aantekening 'Boomgaardje van de Hr. Kol' aan dat in 1893 reeds sprake was van dit eigendom. Toen de familie de grond van de hand wilde doen had de pachter - de koster van het Witte kerkje - eerste recht van koop. Hij miste hiervoor het geld maar maakte gebruik van zijn recht met steun van de kerkvoogdij. De grond werd overgedragen aan de kerk.

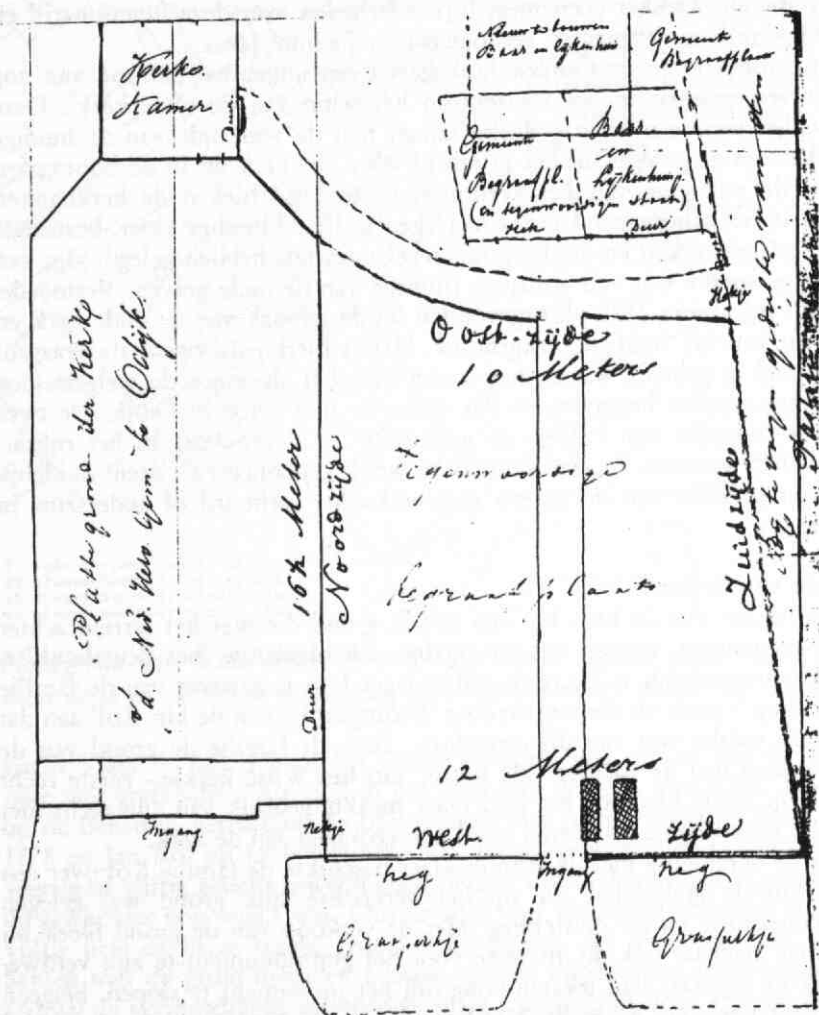
Reeds voor de vereniging met de familie Vlaer beschikte de familie Kol over een zware overkluisde grafkelder, die op het verkochte stuk grond was gelegen tussen de consistorie en de Zeisterweg. Met de verkoop van de grond bleek bij de voormalige eigenaar ook de interesse voor het grafmonument te zijn verdwenen; de nieuwe eigenaar had toestemming om het monument te slopen, hetgeen in 1958 ten uitvoer werd gebracht. Met het monument werden ook het grindpad dat naar het monument leidde, alsmede de metershoge coniferen die volledig het

6. Dekker, *van Parochie tot Parochie*, p. 22

7. Vermeer, p. 13

8. In de studiezaal Genealogie van het Rijksarchief, groene-fotokopieboeken, Odijk.

9. *Het Witte Kerkje te Odijk*, bijlage van de Stichting Vrienden van het Witte Kerkje Odijk bij het boek van Vermeer.

Plan naar de Oostzijde

Staatje naar de Oostzijde (1893)

'Staatje' bij vergunningaanvraag door Kerkevoogdij gericht aan gemeentebestuur van Odiijk, 1893 (Gemeente Odiijk, 654).

uitzicht op het kerkgebouw wegnamen, verwijderd. De opdracht werd - naar goed Odijs gebruik - ondershands gegund aan een goede relatie. Nog steeds wordt met enig leedvermaak gesproken over het karwei, dat als aangenomen werk was gecalculerd om in één dag te worden geklaard. In werkelijkheid heeft het ongeveer een week in beslag genomen; het monument bleek van te degelijke bouw te zijn om zomaar te bezwijken onder mokerslagen. De restanten van monument, coniferen en grindpad werden met een dragline diep onder de grond begraven op de plaats waar het grindpad lag; in het huidige grasveld zijn aan de oppervlakte hiervan geen sporen meer te onderscheiden.

Een interessant punt op dit gedeelte van het terrein wordt gemarkeerd door de olietank, die recht voor de toegangsdeur naar de consistorie in de grond is gelegen; het putdeksel is momenteel nog steeds zichtbaar vlak naast het pad naar de consistorie. De olietank hier werd omstreeks 1965 ingegraven. Ten tijde van het ingraven bleek er op ongeveer één meter diepte een gemetseld gewelf in de grond te zitten. Aangezien de interesse niet verder ging dan het plaatsen van de olietank, besloot men het gewelf stuk te slaan. Omdat de toen ontstane ruimte aanzienlijk te diep bleek te zijn werd een wagen zand in de ruimte gedeponeerd. Hierop werd de olietank geplaatst. Verzuimd werd - spijtig genoeg - om na te gaan waarvoor de ruimte in het verleden had gediend.

Een hypothese is, dat sprake is geweest van een verbindingsgang tussen de grafkelder (Vlaer & Kol) in de kerk en het grafmonument (familie Kol) dat hiervóór werd beschreven. Bekend is, dat op deze wijze het zelfs mogelijk was grafkelders in kerken te blijven gebruiken, nadat na de Franse tijd het bij wet onmogelijk was gemaakt in kerken te begraven.

Een andere mogelijkheid is, dat de grafkelder die bij het monument hoorde van een groter uitgestrektheid was dan het bovengrondse bouwsel. Verificatie van de juistheid van de genoemde veronderstellingen zou op korte termijn wellicht kunnen plaatsvinden. Wanneer de olietank, in het kader van de momenteel plaatsvindende preventieve bodemsanereringen in Odijs, wordt verwijderd moet het mogelijk zijn de ruimte te inspecteren. Het is de moeite waard om bij deze gelegenheid enige extra investeringen te doen in graafwerkzaamheden.

Westzijde van de kerk

Vóór de kerk ligt een boomgaard, die door een grindpad wordt gescheiden van de hoofdingang. Naar verluidt¹⁰ zouden resten van de oude fundering van de afgebroken kerk nog in de boomgaard te traceren zijn. Uit afbeelding 1 mag men opmaken, dat hier aan de westkant van de oude kerk, dus ter plaatse van de

10. Vermeer.

huidige boomgaard werd begraven. Een ooggetuige, die gedurende de tweede wereldoorlog behulpzaam was geweest bij het aanleggen van een schuilkelder voor het dominees-gezin, weet zich nog te herinneren dat men bij het graven in de boomgaard vlak bij de pastorie op talloze beenderen was gestuit. Ook uit een schets behorende bij een verzoekschrift (uit 1893) aan het gemeentebestuur tot het mogen wijzigen van de plaats van onder andere het baarhuisje, zie afbeelding 5, valt uit de terloopse aanduiding: 'Boomgaardje (Kerkhof van voor 1820)' de conclusie te trekken dat er tot omstreeks 1820 sprake is geweest van begrafenispraktijken in de huidige boomgaardgrond.

Vermeldenswaard zijn de functies van de aanbouwsels aan de toren (zie afbeelding 1): die aan de Noordzijde diende als knekelhuis, de ander mocht door de koster in zijn hoedanigheid van onderwijzer worden gebruikt om duiven te houden¹¹. Toen de toren was afgebroken in 1840 kreeg de koster gelegenheid om de zolder van de kerk te gebruiken voor het houden van duiven. Het privilege werd spoedig teruggenomen vanwege de ontstane overlast. Als compensatie werd het toegestaan de zolder van het stenen lijkbaarhuisje te gebruiken. In hoeverre dit overeenkomt met het gebouwtje op afbeelding 1 geheel links, is niet meer na te gaan. Het is evenwel ook niet uitgesloten dat het een bouwsel op het kerkhof vanaf 1820 betrof. 'Vanwege 's mans talrijke gezin' werd oogluikend toegestaan, dat de koster zijn duivenmelkerij steeds verder uitbreidde. Hiervoor nam hij opnieuw de zolder van de kerk in gebruik. In 1855 werd door de kerkvoogdij definitief een punt gezet achter het gebruik van de kerkzolder als duiventil 'vanwege het gekoer en geraas dat zij bij den openbare godsdienstoefening maaken'. Als compensatie werd het lijkbaarhuisje opgeknapt en mocht daar op zolder worden voortgegaan met het houden van duiven. De vermelding van een duiventil aan de zuidzijde van de consistorie in de hierna te noemen erf-pachtregeling betreffende een openbare begraafplaats doet vermoeden dat de privileges van de koster zelfs uitgebreider werden gecompenseerd, danwel dat de koster bij het kerkhofbeheer op gepaste wijze eigen initiatief wist te ontplooiën.

Zuidzijde van de kerk; huidige begraafplaats

Ten zuiden van de kerk en naast de consistorie bevindt zich het gedeelte van het terrein, waar waarschijnlijk pas vanaf 1820, zoals hiervoor reeds werd aangenemelijk gemaakt, tot op de dag van vandaag wordt begraven. Er is daarbij sprake van een oud en van een nieuw gedeelte. Het oude gedeelte bevindt zich ter plekke van de huidige consistorie en de grond direct naast het huidige kerkgebouw. Het nieuwe gedeelte ten zuiden van het oude gedeelte behoorde oorspronkelijk tot de pastorietuin. Dit lag lager, maar werd opgehoogd in drie fasen.

11. Vermeer, p. 20.

Naast het kerkgebouw is het oudst herkenbare kerkhofgedeelte gelegen. In afbeelding 5, ziet men de situatie van 1893; deze is behoudens die ter hoogte van de 'Kerke Kamer' grotendeels ongewijzigd gebleven. Links van het pad, als men het kerkhof betreedt, liggen de graven die vanwege het monumentale karakter van dit deel van het kerkhof en omdat alle staande grafzerken nog in goede staat verkeren, onlangs op vakkundige wijze - met kurk en zwarte fietsenlak - opnieuw werden beletterd. Geheel aan het einde van het hier beschreven vak bevindt zich, vrijwel tegen de westgevel van de tegenwoordige consistorie, een gemetselde grafkelder. Het is het familiegraf van predikant W.W. van Haaften, die van 1930 tot 1947 de Hervormde Kerk van Odijk met grote overgave heeft gediend. Hij heeft op diverse plaatsen door hem bekostigde bouwkundige voorzieningen achtergelaten, waarvan dit er een is. Naar verluidt is de grafkelder geschikt voor het bergen van drie kisten.

Rechts van eerder genoemd pad ligt een vak, waarop voor zover zichtbaar in hoofdzaak recentere begravingen plaatsvonden; uitzondering hierop vormen enige graven die direct rechts van de ingang zijn gelegen. Het zijn de hiervoor reeds beschreven graven van notabelen; die als uitzondering niet eerder werden geruimd. Op afbeelding 5 staan de eerste twee, rechts van de ingang, nadrukkelijk ingetekend; het betreft hier mogelijk gemetselde grafkelders, aangezien de stenen in groter formaat werden uitgevoerd dan toen op het kerkhof gebruikelijk. Later verder nog enige grote 'notabele' graven op dit grote formaat langs de heg bijgeplaatst. In dit vak liggen nu nog vooral armen; de rijkere lagen in recentere jaren blijkbaar links van het pad, direct naast de kerk. De graven van de armere gemeentelieden in het rechter vak zijn nog steeds te herkennen aan het ontbreken van een grafsteen; in plaats daarvan werd de plek gemarkeerd met een stenen paaltje met uitgehouwen volgnummer.

Uit stukken in het gemeentearchief¹² is bekend, dat terplaatse van het meest zuidelijke gedeelte van de - in 1858 gebouwde, omstreeks 1924 vernieuwde en in 1967 uitgebreide - consistorie eerst een algemene begraafplaats heeft gelegen (zie afbeelding 5). Uit mondelinge overlevering is bekend dat deze plek later ook heeft gediend als kinderkerkhof. De algemene begraafplaats werd in 1871 op aandringen van het provinciaal bestuur in het leven geroepen. Het had een omvang van 'ongeveer Zestien Centiaren'. Het grensde aan een stenen baarhuis, dat te oordelen naar de schets uit 1893 (afbeelding 5) van eenzelfde omvang was als de openbare begraafplaats zelf. Uit de geringe omvang mag worden opgemaakt, dat men niet verwachtte er veel gebruik van te maken; hoogstwaarschijnlijk vloede de hele zaak voort uit bepalingen die voorkwamen in de 'wet van 29 Junij 1851 (Staatsblad No. 85)'. Er was sprake van erfpacht gedurende 99 jaren, waarbij de

12. zie noot 2.

vergoeding 10 gulden per jaar bedroeg. Om de algemene begraafplaats stond een houten hek van twee meter hoogte, waarvan de onderhoudsplicht niet al te goed was geregeld. Kerk en burgerlijke gemeente hebben hierover later heel wat gecorrespondeerd. In 1970 liep het contract met de gemeente formeel af. Praktisch was er toen reeds lang geen sprake meer van een afzonderlijk omheind gedeelte, waarop de gemeente haar recht van toewijzing van een graf kon doen gelden. Voorzover er vóór 1970 nog sprake was van plichten van algemene begraving, was iedere notie over de aard en strekking van de bijbehorende regelingen reeds lang verloren gegaan.

Het kinderkerkhof, waarop met name de doodgeborenen naamloos werden begraven, werd in 1967 geruimd en verplaatst naar het nieuwe kerkhof. Met gemeentelijke toestemming uit het jaar 1949¹³ werd in de beginjaren vijftig in bescheiden mate een uitbreiding van het kerkhof gerealiseerd in zuidwaartse richting; deze vond plaats - zoals reeds eerder werd vermeld - ten koste van de pastorietaan.

Het nieuwe gedeelte van het kerkhof strekt zich zuidwaarts uit ten opzichte van het hiervoor beschreven oude kerkhof. Het werd in drie fasen aangelegd. De omvang van de eerste uitbreiding omstreeks 1949 werd waarschijnlijk ingegeven door de veronderstelde benodigde extra capaciteit voor toekomstige begravingen in de kleine en stabiele kerkelijke gemeenschap. Toen in het begin van de jaren zestig besloten werd om door nieuwbouw het dorp drastisch uit te breiden, werd gebruik ge-maakt van de uitbreidingsmogelijkheden die de oude vergunning nog steeds bood. Kerkvoogd Abbing, de bekende plantenkweker, stelde een royale hoeveelheid zand beschikbaar; mooi schoon zand, dat aan het begin van deze eeuw was vrijgekomen bij het graven van een watergang op zijn kwekerij. Niet voorgeschreven was hoever men mocht uit-breiden. Blijkbaar was het toegestaan om te gaan tot aan de oever van de Kromme Rijn, waarvan een inmiddels dode meander langs het kerkelijk terrein loopt. Ook nu maakte men niet ten volle gebruik van de vergunning; ongeveer twaalf meter van de oever stopte men met het aanvoeren van zandgrond. De achterbegrenzing werd betrekkelijk steil afgemaakt; een goede plek voor het storten van tuinafval.

Men plaatste aan het juist omschreven uiteinde een nieuw houten baarhuisje in rustieke stijl, dat nog steeds goede diensten doet. Het oude stenen baarhuisje achter de consistorie werd afgebroken; de hiermee verkregen ruimte kwam goed van pas toen er een nieuwe consistorie werd gebouwd, nadat de oude die veel te klein was geworden, in 1967 afbrandde.

13. zie noot 2.

van pas toen er een nieuwe consistorie werd gebouwd, nadat de oude die veel te klein was geworden, in 1967 afbrandde.

In 1991 werden de rechten uit de oude vergunning ten volle benut. Grondverzet bij de aanleg van een garage bij de pastorie vormde de aanleiding tot deponeren van de vrijgekomen grond achter het nieuwe kerkhof. Toen dit bij lange na niet voldoende bleek werd besloten opdracht te geven tot het bijstorten van nog eens circa 250 m³ schoon zand tot aan de oever. Inmiddels is jonge haagbeuk bijgeplant, zodat over enige jaren nauwelijks meer te zien zal zijn waar de 'grens van vóór 1991' gelegen was.

De laatste uitbreiding vond niet geheel toevallig plaats, ook al suggereert de hiervoor gegeven directe aanleiding het tegendeel. Geconstateerd was, dat bij het huidige tempo van de begravingen er nog slechts voor 15 à 20 jaren voldoende ruimte beschikbaar zou zijn. Door de in de inleiding gesignaleerde ontwikkelingen zal deze schatting ongetwijfeld veel te royaal zijn.

Nieuwe plannen zullen in de komende jaren betrekking hebben op het verplaatsen van het baarhuisje, alsmede op het onderzoeken van de wenselijkheid en de vormgeving van een columbarium. Met dit laatste zal ook voor hen die de voorkeur geven aan crematie een plaats binnen de dorpsgemeenschap zijn gecreëerd om te herdenken en herdacht te worden.

Plaatselijke gebruiken

Odiijk is geen dorp van diepgewortelde tradities en waar er al sprake is van een bepaald gebruik, wordt hierover gesproken door betrokkenen als heeft men alles bij het aanvaarden van zijn verantwoordelijkheden zelf moeten bedenken. Een aantal zaken leek toch de moeite waard er iets over op papier te zetten.

Het luiden: de koster luidt bij het naderen van de stoet. Een 'aangever', meestal een vaste relatie van de koster geeft van verre een sein, dat de stoet eraan komt. Het luiden gaat door, totdat de familie met de baar de kerk of het kerkhof betreedt. Het gebruik om in de kerk een rouwdienst te houden is van vrij recente datum en waarschijnlijk meegekomen, als uitvloeisel van de z.g. Liturgische beweging, met de vele nieuwe inwoners c.q. met een van de predikanten. Het was in Odiijk de traditie om een rouwplechtigheid aan huis te laten verzorgen door de predikant.

De 'Dooiweg': van een processieachtige route, waaraan de huidige Boomgaardweg de bijnaam 'Dooiweg' zou hebben ontleend in het verleden, kon geen bevestiging worden verkregen. Een van de geïnterviewden had hierover expliciet gesproken met zijn vader die in de vorige eeuw nog was geboren in Odiijk; deze

had hem verteld hiervan nooit iets te hebben bemerkt of gehoord.

Het delven: de koster graaft meestal het graf of hij heeft daarbij helpers of taakwaarnemers. Zo dolf koster Jacob (Job) van Hal tot op tachtigjarige leeftijd zelf de graven; maar hierbij mag wel worden aangetekend, dat er jaren waren dat er niemand overleed. Vanaf 1967 nam de heer Schotsman deze taak over samen met de nieuwe koster N.J. van Dijk. Toen Schotsman er mee ophield kwam er hulp van Piet van Bommel uit Houten, die - werkzaam bij kwekerij Abbing - opmerkzaam was gemaakt op de noden van de Odijkse begraafplaats. Vele jaren heeft Piet van Bommel dit werk alsmede het onkruidvrij houden van de graven verzorgd, totdat zijn auto met tuingereedschap werd gestolen. Voor hem was het een teken dat hij ermee diende op te houden.

Collectes: de protestantse kerken hadden grote belangen bij het begraven binnen hun muren¹⁴, met name door de verhuur van baarkleden en rouwmantels. Ook het houden van collectes behoorde tot het gangbare patroon van inkomstenverwerving. De opbrengst van deze collectes gingen in Odijk naar de diaconie. Het is nog niet zo lang geleden, dat bij het hek van het kerkhof werd gecollecteerd wanneer men het terrein verliet. Nu vindt dit nog slechts plaats in de kerk.

Grafmonumenten: Het begraafplaatsreglement maakt melding van een toegestane grootste hoogte van 1,25 meter. In de praktijk blijkt een hoogte van 80 cm niet te worden overschreden. Aan deze betrekkelijk geringe hoogte ontleent het Odijkse kerkhof haar eenvoudige, weinig pompeuze karakter. Het was te overwegen om deze hoogte van 80 cm in het reglement vast te stellen.

Dankwoord

Naast het raadplegen van de bronnen die in de literatuurlijst staan vermeld, heeft de auteur dankbaar gebruik gemaakt van wat de volgende personen zich wisten te herinneren: A. (Bart) de Kruijff, W. (Oet) Abbing, D. (Dik) Luiten, G. (Gerrit) van Ginkel, N. (Nico) J. van Dijk.

De heren worden hierbij hartelijk bedankt voor de interviews en het reageren op de concept-tekst. Hun opmerkingen zijn verwerkt. De heren J. (Jan) Leewis uit Odijk en H. (Henk) Reinders uit Bunnik bedank ik voor het verrichte archiefwerk.

14. Dood en begraven; Sterven en rouwen 1700-1900. Tentoonstellingscatalogus 'Centraal Museum Utrecht' 15 mei - 6 juli 1980.

Begraafplaatsen in Bunnik

Henk Reinders

De oudste begraafplaats in Bunnik is die rond de oude Dorpskerk. Deze kerk is gebouwd in de dertiende eeuw en sindsdien in gebruik als begraafplaats. In het kleine zaalkerkje is ruimte voor 200 kisten. In de middeleeuwen zal de bevolking van Bunnik rond de honderd mensen gelegen hebben. Dat levert gemiddeld ongeveer twee begrafenissen per jaar op. Rekening houdend met een klein aantal mensen dat buiten de kerk op het kerkhof werd begraven, was deze ruimte voor 100 jaar voldoende. Tegen het eind van de veertiende eeuw was de kerk dus vol en moest er voor het eerst geruimd worden. Naarmate de bevolking groeide, werd de tijd die verstreek tussen de begrafenis en het ruimen steeds korter.

In het midden van de zestiende eeuw zal de Bunnikse bevolking ongeveer 300 hebben bedragen. Het aantal begrafenissen kwam daarmee op 6 per jaar en de gemiddelde 'ligtijd' 30 jaar. Rekening houdend met een groeiend aantal eigen graven werd de kerk te klein. Besloten werd om het kleine koor af te breken en een groter en verhoogd koor te bouwen. Behalve de religieuze dimensie, het plaatsen van de pastoor op het voetstuk waar de kerk hem in de zestiende eeuw op wilde hebben, kwam er daardoor ook gewoon meer ruimte. Die ruimte was nodig om bij bijzondere gelegenheden, wanneer de kerk vol was, iedereen te kunnen bergen, maar ook om aan de vraag naar graven in de kerk te kunnen voldoen.

De beide kasteelheren in het dorp, die van Rijнауwen en van Amelisweerd, maakten vermoedelijk van de gelegenheid gebruik om twee kelders te laten metselen. Het waren grote, overkluisde ruimtes die een flink deel van nieuwe koor in beslag namen. De beide kelders lagen naast elkaar in het gedeelte van het koor dat zich uitstrekte onder het altaar en onder het koorhek, de plek waar de priester de hostie uitdeelde. Dit was zonder twijfel de meest begeerde plek om te liggen. Aangezien met het altaar niet opzij kon schuiven om een graf te delven, moesten hier grote kelders liggen die men van elders kon betreden. De beide kasteelheren, die voor de bouw van het koor vermoedelijk ook wel flink in de buidel hebben moeten tasten, grepen hun kans.

Tegen de buitenmuur van het koor, in een halve cirkel om de beide grote kelders heen, kwam een aantal koorgraven te liggen. Deze koorgraven werden in de loop van de tijd allemaal verkocht aan rijke boeren.

Met de bouw van het koor steeg het aantal graven in de kerk van 200 naar circa 300. Gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw was dit voldoende. De bevolking steeg langzaam tot circa 500 en bij 300 graven is de ligtijd boven de 30

jaar. In de achttiende eeuw steeg de bevolking verder tot 600 en bij een gemiddelde leeftijd van 40 jaar betekende dat elk jaar 15 begrafenissen. Bij 300 graven daalde de gemiddelde leeftijd weer tot 20 jaar en rekening houdend met de vele eigen graven en de twee grote kelders, werd de situatie rond 1800 bij de huurgraven al moeilijk. De koster groef regelmatig botten op die 'nog niet schoon' waren. Grafdelver was toen een vies werkje.

Rond deze tijd beginnen ook de gedachten over begraven wat te veranderen. We zien eind achttiende eeuw dat er mensen komen die het niet langer als een schande zien om buiten de kerk, op het kerkhof, begraven te worden, en die begraven in de kerk gewoon vies vinden. Op het kerkhof was voorlopig nog genoeg ruimte. De ironie wil dat rijke boeren met een eigen graf hun doden soms al na 12 of 15 jaar moesten ruimen, terwijl er middeleeuwse armen op het kerkhof terecht kwamen, die er nu nog liggen!

Na 1813 wordt het Katholicisme in Nederland weer als een volwaardige godsdienst geaccepteerd. Men mag weer eigen kerken en kerkhoven stichten. Ook in Bunnik gebeurt dat. De oude schuilkerk aan de Schoudermantel uit 1718 wordt vervangen door een waterstaatskerk en op het terrein maakt men ruimte voor een klein kerkhof. Het was bestemd voor de hele parochie, die niet alleen Bunnik, maar ook Odijk omvatte. Op de kerkhoven rond de Hervormde kerken in Bunnik en Odijk zijn sindsdien geen Katholieken meer begraven.

Dat gaf wat lucht, zowel voor Hervormden als voor Katholieken. Het Katholieke kerkhof was overigens klein en snel vol. Niet alleen de Bunnikse Katholieken, maar ook de Odijkse werden hier begraven. De tijd die verliep tussen begraven en ruimen was in het begin misschien 30 jaar, maar deze liep snel terug door de bevolkingsstijging. De grafdelver moest elke maand diverse graven ruimen en vaak was het zoeken naar een vrij plekje. Tussen de twee wereldoorlogen was Ferdinand Hulsdouw grafdelver. Hij had de merkwaardige gewoonte om tijdens het ruimen van graven de doodskoppen op de punten van het hek tentoon te stellen....

De gemeentes werden verplicht om uiterlijk per 1-1-1829, de datum waarop het begraven in kerken definitief verboden werd, een algemene begraafplaats te stichten. Bunnik loste dit eenvoudig op door een huurcontract voor 99 jaar te sluiten met met de Hervormde kerk. Het Hervormde kerkhof zou van 1829 tot 1928 dienen als algemene begraafplaats. Jaarlijks zou een huurbedrag van f 50 betaald worden aan de kerk en de Hervormde koster zou in dienst komen bij de gemeente als doodgraver. Een regeling waar iedereen tevreden mee was. De gemeente voldeed op een goedkope manier aan haar verplichtingen, de kerk was van het onderhoud en van een deel van het salaris van de koster af en voor de koster maakte het niet uit of hij zijn f 25 voor het begraven van de kerk of de

gemeente kreeg.

In 1829 was ongeveer 25% van de Bunnikse bevolking Hervormd, ongeveer 160 zielen. De totale bevolking steeg in de negentiende eeuw, maar door import en doordat de Hervormde gezinnen groter waren dan de Katholieke (!) steeg ook het percentage Hervormden. Rond 1880 was de bevolking tot circa 1100 gestegen en het percentage Hervormden tot circa 38%, zodat er circa 400 Hervormden waren. De begraafplaats raakte vol en in het centrum was geen ruimte om uit te breiden.

In 1888 besloot de gemeenteraad om een nieuwe begraafplaats buiten de kom aan te leggen, de overeenkomst met de Hervormde gemeente af te kopen en de begraafplaats bij de kerk te sluiten. De burgemeester verklaarde in de raadsvergadering van 8 december 1888¹: *'Dat zijn oog gevallen is op een perceel grond van den heer jhr H. Strick van Linschoten, gelegen op den z.g. Bunnikschen eng, wat voor algemene begraafplaats bijzonder geschikt en goed gelegen is te achten.* Strick vroeg aanvankelijk 32 cent per meter, hetzelfde als de gemeente destijds aan jonkheer De Pesters had betaald voor de aanleg van de gemeenteschool, maar dat bedrag vond de raad te hoog en burgemeester Van Hardenbroek weet af te dingen tot 20 cent per meter. Op 17 januari 1889 besluit men Strick duizend gulden voor een halve hectare te bieden. De raad pakt de zaken voortvarend aan. In dezelfde vergadering besluit men de pachter van de grond, die er net koolzaad had ingezaaid, een schadevergoeding toe te kennen en men overlegt met gemeentearchitect Nijland over de inrichting van de begraafplaats. Jonkheer Strick kocht een zeer grote kelder midden op de nieuwe begraafplaats en bestelde direct een in die tijd passend monument.

De gemeente moest nog meer schadevergoeding betalen. De Hervormde kerk had nog veertig jaar huur tegoed à f 50 per jaar. Jonkheer De Pesters, nu in de functie van kerkvoogd komt in de raadsvergadering verklaren dat de Hervormde kerkvoogdij bereid om het voor f 1500 af te laten kopen. De gemeente bood f 1000, waarop Pesters zijn vraagprijs verlaagde tot f 1100,-. Op 14 februari 1889 stelde de burgemeester het college van B. & W. voor om de f 1100 te accepteren. De Hervormde wethouders stemden voor, de Katholieke tegen.... De schadevergoeding van de pachter N.A. de Ridder werd uiteindelijk f 90,- en Nijland legt het plan voor om de begraafplaats wat op het hogen omdat *'De lijken anders in het water zouden komen te liggen'*. Er waren verschillende mogelijkheden om dat te doen. Grond aanvoeren werd te duur geacht, zodat men besloot een deel van het terrein af te graven om daarmee de rest op te hogen. Nijland stelde voor om een brede sloot om de begraafplaats aan te leggen,

1. Archief Gemeente Bunnik 1813-1964, No. 115.

maar de raad vond een vijver fraaier. Nijland waarschuwde dat dit *f* 25 duurder was. Verder stelt hij voor een fraai gebouwtje aan het begin te zetten. De kosten voor ophoging en gebouwtje zijn samen *f* 2200. Dit is de raad te gortig en men besluit dat Nijland het maar voor *f* 1700 moet klaren, inclusief vijver. Met bijkomende kosten is *f* 4500 nodig. De burgemeester liet de gemeenteontvanger het kasgeld tellen en omdat dat niet genoeg bleek, besloot men de *f* 4500 maar te lenen.

Even dreigt het spaak te lopen want op het moment dat de raad besloot om Strick van Linschoten duizend gulden te bieden, blies Strick op zijn kasteel Rijnauwen de laatste adem uit. Zijn erven besloten om de koop door te laten gaan, maar zelf had de jonker er niets meer aan. Hij was één van de laatsten die nog op de oude begraafplaats werd begraven.

Eind februari blijkt waar het hart van de raadsleden zit. De burgemeester heeft offerte gevraagd aan de boomkweker Van Dijk in Zeist en deze offerte wordt door de raadsleden (allen boeren die in het fruit zaten!) tot op de laatste struik uitgeplozen. Men vergadert uitgebreid over de afstand tussen de struiken, het soort struiken en de prijs per struik.

De eer om als eerste op de nieuwe begraafplaats te worden begraven, kwam in de loop van 1889 toe aan het babytje van Cornelis Bos. Het grafje is niet meer terug te vinden. Het was een huurgrafje en is mogelijk al geruimd.

Nijland ontwierp voor de ingang van het kerkhof een toegangspoort met aan de ene kant een baarhuisje en aan de andere een lokaal waar de gemeentearts sectie kon verrichten en waar mensen die overleden waren aan besmettelijke ziekten konden worden geïsoleerd. De burgemeester vroeg aan de dominee om wat toepasselijke teksten en deze koos in de geest van andere begraafplaatsen uit die tijd links een tekst die wijst op de kortstondigheid van ons leven (*De bezolding der zonde is de dood*) en rechts één die wijst op het eeuwige leven (*Hij die in mij gelooft zal leven, al ware hij ook gestorven*). In veel later tijd is over deze teksten veel commotie geweest. De PSP heeft zich hier nog al druk over gemaakt. Men vond dat deze teksten in 1984 niet passend meer waren en wilde ze verwijderen. Het is mede mijn schuld geweest dat ze zijn blijven staan. Hoe je ook over de teksten denkt (de vorige Hervormde dominee had een sluitend betoog waarom ze weg moesten), ik vind niet dat je keuzes van een eerdere generatie moet proberen uit te wissen. Dan ben je bezig de geschiedenis te herschrijven. Wie wil weten waar dat toe leidt, moet eens wat boekjes over Stalin lezen.

Bij de laatste schilderbeurt waren er weer voorstellen om de teksten er af te halen. Er werd een compromis gevonden door ze helemaal te zandstralen en de letters niet meer zwart op te schilderen. Destijds was het officieel een openbare begraafplaats, maar feitelijk een Hervormde. Naast Hervormden en Katholieken was er in het dorp één geregistreerde onkerkelijke: een schilder, die ruzie met de

dominee, kreeg omdat de dominee vond dat hij teveel zoop en vloekte. De dominee liet hem uit de kerk zetten. De ironie wil dat de schilder ver in de negentig werd en iedere avond veel lol in de kroeg had, terwijl de dominee eerst Gereformeerd werd en daarna in een krankzinnigeninrichting terecht kwam, waar hij vrij jong overleed. Omdat de openbare begraafplaats feitelijk alleen als begraafplaats voor de Hervormden diende, kreeg de Hervormde diaconie toestemming om een bus in het gebouwtje op te hangen waar de begrafenisgangers een offer konden brengen voor de begrafenis van minvermogenden.

Met de beide oude begraafplaatsen liep het niet goed af. In 1940 werd de RK kerk verplaatst. De parochie verkocht de grond en de opstallen aan de familie De Jong om het te gebruiken als koelhuis. Het grapje doet de ronde dat de oude kerk het enige koelhuis is met glas-in-lood ramen. De kerk is sinds 1940 niet meer onderhouden en staat op de nominatie om in 1993 gesloopt te worden. Bij de nieuwe kerk werd een grotere begraafplaats aangelegd. Toen de familie De Jong op het terrein van de begraafplaats wilde bouwen, werden de resten opgegraven en overgebracht naar de nieuwe begraafplaats.

Ook met de Hervormde begraafplaats liep het slecht af. In 1954-55, toen de Hervormde kerk gerestaureerd werd, bood één van de leden van het kerkbestuur aan om *de oude rommel* wel even op te ruimen. Alle stenen van buiten de kerk (sommige 200 jaar oud!) werden op vrachtwagens geladen en achter zijn kwekerij kapotgeslagen om er een pad mee te verharderen. Dat lot kregen ook alle grafstenen (sommige wel 300 jaar oud!) die niet helemaal meer gaaf waren. Niemand schijnt toen de waarde van die stenen te hebben ingezien. Men nam zelfs niet de moeite om ze te fotograferen of te beschrijven wat er op stond. De stenen met de nummers van de graven erop werden voor een habbekrats verkocht om de restauratie te betalen. Enkele zijn terecht gekomen in particuliere tuinen. Het zou goed zijn als ze terugkwamen in de kerk.

Slechts een handjevol grafstenen ontsprong de dans. Deze kregen een plekje in de nieuwe gangpaden. De stenen van Rijnauwen en Amelisweerd werden ook verplaatst. Die van Rijnauwen ligt nu voor de ingang van de kerk, die van Amelisweerd voor de kansel. De kelder van Rijnauwen aan de buitenzijde van de kerk, moest wijken voor de aanleg van een consistoriekamer.

Tot nu toe heeft Bunnik weinig respect getoond voor zijn doden. Gelukkig is de huidige algemene begraafplaats inclusief graven, poortgebouw en teksten op de nominatie voor de gemeentelijke monumentlijst gezet.

Joodse begraafplaatsen te Wijk bij Duurstede*

Victor Brilleman**

Over de twee nog aanwezige joodse begraafplaatsen in Wijk bij Duurstede is tot op heden weinig bekend. Tot dusver werd hierover vrijwel niets gepubliceerd; een reden temeer om in dit themanummer alvast aandacht aan één van deze rustplaatsen te besteden. Naast enige informatie, die in dit artikel over de oude joodse begraafplaats wordt gegeven, is verder ruimte gelaten voor zaken, die in algemeen verband enige achtergrondinformatie geven met betrekking tot joodse begraafplaatsen.

De oudste joodse begraafplaats

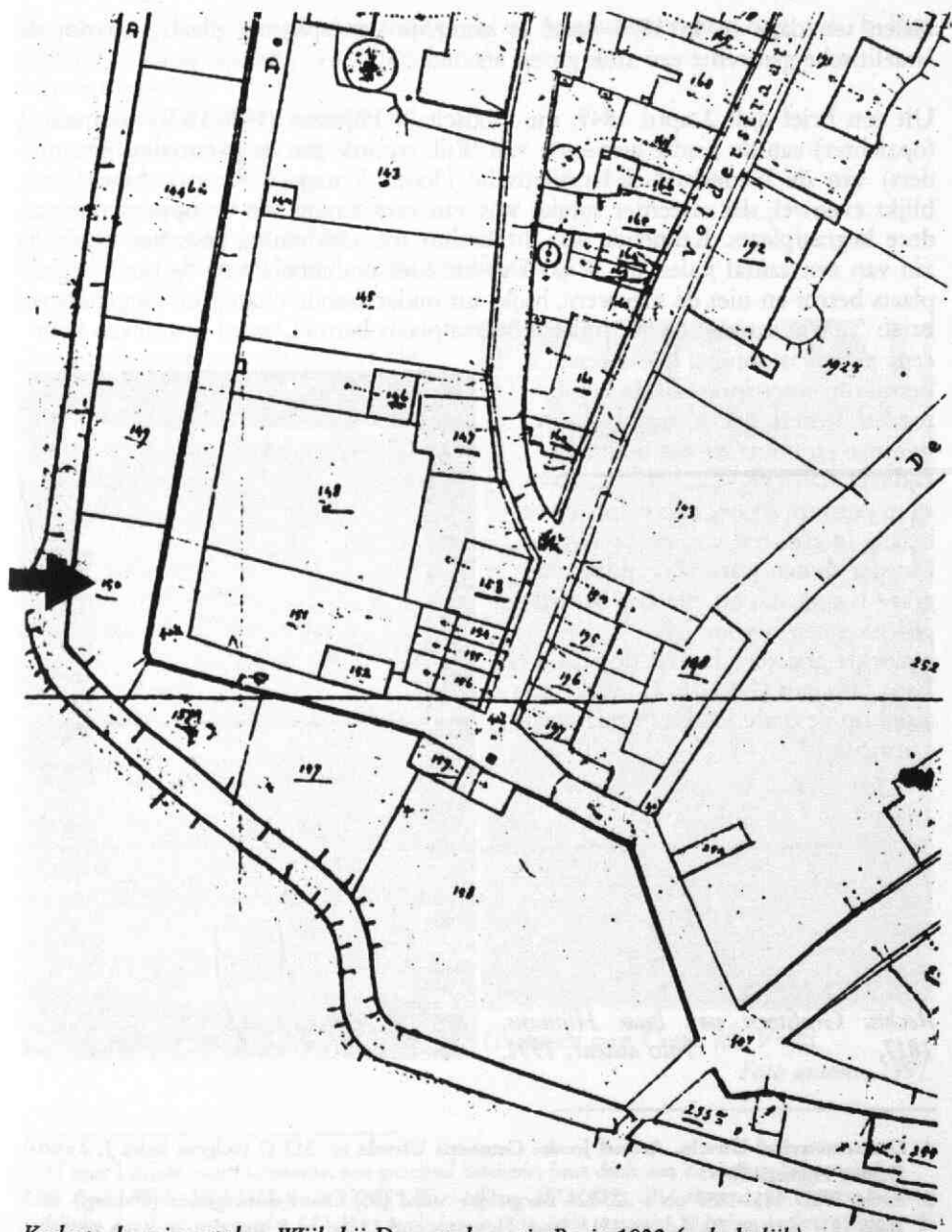
Het Langs de Wal gelegen perceel met het oude kadastrale nummer B 150 vormt de oudste joodse begraafplaats¹. Over de datum van ingebruikneming bestaat onduidelijkheid. De kunsthistoricus Jacob Zwarts (1899-1942) meent in een artikel² dat reeds in het begin van de achttiende eeuw in Wijk vergunning was verleend voor het aanleggen van een joodse begraafplaats. Het valt sterk te betwijfelen of deze vergunning toentertijd daadwerkelijk is verleend. Indien in deze periode te Wijk een joodse begraafplaats is geweest, dienen we dan te denken aan het terrein Langs de Wal of was er sprake van een andere locatie? Was er aan het begin van de 18e eeuw wel een joodse gemeenschap in Wijk van enige omvang? Hebben we hier misschien niet simpelweg te maken met een drukfout in het artikel?³

Zeker is echter wel dat de begraafplaats vanaf het begin van de negentiende eeuw bestond en dat het terrein oorspronkelijk groter moet zijn geweest dan het

*. De redactie is bijzonder verheugd dat Victor Brilleman bereid is om een artikelen-serie te schrijven over de verdwenen Joodse gemeenschap te Wijk bij Duurstede. Dit is het eerste deel van deze serie.

** Dr. R.V. Brilleman is historicus te Amsterdam en houdt zich vooral bezig met de joodse geschiedenis.

1. Archief Wijk bij Duurstede (Arch. WbD), kadastrale legger, artikel 94.
2. J. Zwarts, 'De uitkoop van christelijke groefbidders, kerken en corporaties bij joodse begrafenissen te Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1953, p. 178-186 [postume publicatie].
3. J. Zwarts behoort tot de belangrijkste vooroorlogse joodse kunsthistorici, die over de tweehonderd artikelen en geschriften heeft gepubliceerd over Portugese joden, maar vooral over de geschiedenis van joden in stad en provincie Utrecht. Zie: J. Meijer, 'Bibliografie van de geschriften van dr. Jacob Zwarts', in: *Bijlage Habinjan, officieel Orgaan van de P.I.G. te Amsterdam*, 4, 1951, 3, p. 1-16.

Kadastrale minuutplan Wijk bij Duurstede sectie B uit 1832 (gedeeltelijk).

heden ten dage is. In 1873 vond er namelijk een splitsing plaats, waarbij de Israëlitische gemeente een stuk grond afstond.

Uit een brief d.d. 2 april 1849, die Godschalk Hijmans (1786-1859) als manhig (opzichter) van de joodse gemeente van Wijk stuurde aan de parnassijns (bestuurders) van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofd Synagoge Ressort Amersfoort, blijkt evenwel, dat al eerder sprake was van verkleining van de oppervlakte van deze begraafplaats. Kennelijk was dit besluit tot verkleining genomen tegen de zin van een aantal joden uit Wijk. Dat het hier ondubbelzinnig de oude begraafplaats betrof en niet de nieuwere, blijkt uit onderstaande citaten uit de genoemde brief: "...Wat aangaat de voormalige begraafplaats betrefd, word opgegeven voor eene akker, is onjuist: het is eene berm, ongeveer inhoudende 7 a 8 roeden Nederl. geheel ingesloten in hyninge en muur en aan de buiten zijde de stadsgragt" en ".....daar mijn persoon in het bijzonder te veel belang in stel, toe wijl mijne waarde broeder in den jaare 1817 aldaar ten grave is gedaald, en met ene hardstene gedenk steen is voorzien...."⁴. De bedoelde grafsteen betreft de zerk van Isaac Hijmans (1791-1817), welke nog altijd op de oude joodse begraafplaats aanwezig is⁵.

Rechts: Grafsteen van Isaac Hijmans, 1817, Foto auteur, 1991.

-
4. Gemeentearchief Utrecht, Archief Joodse Gemeente Utrecht nr. 513 G (volgens index J. Zwarts), Dossier Hijmans 1849.
 5. Arch. WbD 1811-1850 no.'s 223-224 Burgerlijke Stand (BS) Overlijdensregisters (Ovl.reg.) 1813-1822, 1817 akte nr. 30, d.d. 4-6-1817, Izaak Heymans oud 25 jaar en 8 maanden, in leven winkelier, overleden 3-6-1817.

De vertaling luidt: *En Jitschak (Izaak) zul je hem noemen met hem zal Ik Mijn verbond in stand houden (Gen 17:19)*

Hier ligt begraven

De jongeman Eizek zoon van Haim

Zijn nagedachtenis zij tot zegen

Hij is gestorven op 19 Siwan

En hij is de volgende dag begraven

577 [volgens de verkorte telling]

Moge zijn ziel gebonden zijn in de bundel des levens

[naar I Sam. 25:29]

De tweede steen met een geheel Hebreeuwse tekst, is de matsewa (= grafsteen) ter nagedachtenis aan de eveneens jonggestorven Cresia⁶ (Crisje) dochter van Mordechai (Marcus) Dessau (1796-1814)⁷

De vertaling luidt:

Hier ligt verborgen

Het geliefde ongehuwde meisje

Alle dagen van haar leven bewandelde zij de rechte weg

Cresia dochter van de beminde Mordechai Dessau

Moge zijn schepper hem beschermen en doen leven

Zij overleed op zondag 22 [4??] Ijar en is begraven

in goede naam op maandag 23 [5??] Ijar

574 [volgens de verkorte telling]

Moge zijn ziel gebonden zijn in de bundel des levens

[naar I Sam. 25:29]

Grafsteen van Cresia (de Vries).

Foto auteur, 1991.

-
6. of haar Latijnse naam Cresentia, wat groeiend betekent; (met dank aan Ze'ev Bar, Hilversum)
7. 8. Arch. WbD 1811-1850 no.'s 223-224 BS, Ovl.reg. 1813-1822, 1814 akte nr. 13, waarin Marcus Moses de Vries, wonende A19 het overlijden in zijn huis van zijn 18-jarige dochter Chrisje de Vries op 24-4-1813 aangeeft. Hij doet met zijn buurman Wolf Joseph aangifte.

We dienen ons af te vragen of beide jonggestorvenen de enige twee zijn, die op deze joodse begraafplaats hun rustplaats hebben gevonden. Tussen 1813 en 1821 overleden in Wijk bij Duurstede Abraham Polak⁸, Betje Jacobs⁹, Jacob Davids¹⁰ en Cornelia Salomons¹¹, allen leden van de joodse gemeente van Wijk.

Mogelijk zijn zij ook op Langs de Wal begraven, maar van hun grafstenen ontbreekt elk spoor. Duidt de toevoeging in de bovengenoemde brief van Hijmans over het aanbrengen van een gedenksteen bij het graf van zijn broer erop, dat andere joden in deze plaats graven van hun verwanten niet voorzagen van grafstenen? Waren zij daar te arm voor of plaatsten zij deze zerken wel en zijn deze stenen later verweerd en verdwenen?

Zijn deze doden dan elders begraven en zo ja, waar dan? En waar werden andere joden begraven, die zijn overleden tussen 1822 en 1829, het jaar waarin het joodse gedeelte van de Algemene Begraafplaats aan de Steenstraat in gebruik werd genomen?

Dit zijn een aantal vragen, die bij verder onderzoek mogelijk beantwoord kunnen worden.

Uiteindelijk werd het gedeelte met de beide nog bestaande grafstenen erop door de joodse gemeente aan de burgerlijke gemeente van Wijk verkocht. Dit geschiedde in 1924, een jaar nadat de joodse gemeente van Wijk formeel was opgeheven en bij die van de stad Utrecht was gevoegd. Vandaag de dag is de begraafplaats Langs de Wal aan de zorg van de burgerlijke gemeente van Wijk bij Duurstede toevertrouwd.

De chewre¹²

Een kehilla (kille), zoals een joodse gemeente wordt genoemd, had zijn verenigingen, chewres genaamd. De activiteiten van deze chewres konden onderling verschillen. Er waren chewres, die zich bezighielden met het instandhouden en verfraaien van de synagogen. Andere chewres bemoeiden zich met opvoeding, ziekenbezoek, het geven van een bruidschat, hulp aan armen etc. Indien men sprak over "DE chewre", dan werd hier de vereniging Talmoed Tora mee bedoeld, de chewre die zich bezighield met de bestudering van de Tora (de Vijf Boeken van Mozes).

8. Overlijdensregister Wijk bij Duurstede 6-1-1816 akte nr. 2.

9. idem 21-6-1816, akte 27.

10. 26-2-1818, akte 8.

11. idem 20-4-1818, akte 17.

12. zie: 'En de chewre dan', in: H. Beem, *De verdwenen mediene. Mijmeringen over het vroegere joodse leven in de provincie*. Amsterdam, 1950 (herdruk Amstelveen 1982). p. 96-104.

Het spreekt voor zich dat in een grotere kille het bestaan van meer dan één chewre "meer regel dan uitzondering" was. De middelgrote joodse gemeente Culemborg - "Kille Koudesj (=Heilige Gemeente) Kuilenburg" - bijvoorbeeld telde in 1869 193 joden (3,1 % van de bevolking) en had 4 á 5 chewres; Den Haag daarentegen telde aan het eind van de negentiende eeuw meer dan 40 van zulke verenigingen en in Amsterdam bestonden er rond 1850 zelfs meer dan 200 chewres!

Het "chewre kadiesje", letterlijk heilige vereniging of heilige gemeenschap, was de benaming voor het begrafenisgenootschap. Leden van het chewre kadiesje waren de kabroniem. Zij hebben de taak te waken bij stervenden en zeggen hierbij specifieke gebeden (sjeimes zeggen) en houden zich bezig met het wassen van de overledenen (tahara), het kleden van de doden in doodskleding (mannen en vrouwen verschillend) en met de lewaja; de teraardebestelling, dit alles in overeenstemming met de joodse wet en traditie.

Ook is het gebruikelijk dat het lichaam bestrooid wordt met aarde uit Israël, alvorens de lijk-kist gesloten wordt. Zo kan de overledene in gewijde grond begraven worden.

Zelfstandige joodse gemeenten verzochten aan de burgerlijke overheden van de plaats waar zij woonachtig waren een stuk grond toegewezen te krijgen, dat als dodenakker kon dienen.

Gezien het feit dat binnen de plaats zelf meestal geen ruimte voorhanden was, vond toewijzing plaats buiten de bebouwde kom.

Volgens een passage uit de Talmoed dienden de joden een begraafplaats juist buiten het bebouwde gedeelte van een plaats aan te leggen.

In het verleden is het herhaaldelijk voorgekomen dat plaatselijke overheden joden ook hiervoor geen toestemming gaven, zodat de doden elders moesten worden begraven. Hoewel een stad als Amsterdam na 1592 Portugese joden toeliet, dienden dezen hun doden buiten de stad ten grave te dragen. Uiteindelijk werd in 1614 - na een korte begraafperiode in Groet en De Rijk - de historisch zeer belangrijke begraafplaats Ouderkerk aan de Amstel in gebruik genomen.

Behoud of ontruiming?

Op een joodse begraafplaats krijgt iedere overledene een eigen plaats, wat wil zeggen dat er in principe niet boven of onder elkaar wordt begraven. Wel kan - indien dat wenselijk is - ruimte worden gelaten voor de nog in leven zijnde familieleden, zodat man en vrouw of andere verwanten naast elkaar kunnen komen te liggen. Binnen de joodse wetgeving bestaat een verbod op het ruimen van zowel joodse graven als joodse begraafplaatsen. De religieuze achtergrond heeft te maken met de messiaanse toekomstverwachting binnen het jodendom. Als de Masjjeach (de Messias) komt zal de ballingschap van het joodse volk ten einde zijn en allen - de levenden én de doden die opstaan - zullen terugkeren

naar het land Israël.

Indien ruiming van een joodse begraafplaats toch noodzakelijk wordt, bijvoorbeeld door aanleg van wegen of door stadsuitbreiding, vindt altijd overleg plaats tussen kerkelijke en burgerlijke besturen. Bij zo'n ruiming worden grafzerken, fragmenten daarvan en stoffelijke resten overgebracht naar een andere joodse begraafplaats en aldaar herbegraven. In Nederland is - in tegenstelling tot België - bij wet geregeld dat niet spoorslags tot ontruiming mag worden overgegaan. Daarbij komt dat een aantal joodse begraafplaatsen eigendom is van het N.I.K., - het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap - het overkoepelend orgaan van joodse gemeenten in Nederland.

Genootschappen

In het Jaarboekje van 5674, uitgegeven door "de Centrale Organisatie voor de religieuze en morele verheffing der Joden in Nederland", Amsterdam 1913-1914, wordt een overzicht gegeven van instellingen, besturen en verenigingen van joodse gemeenten in Nederland. De kille Wijk bij Duurstede komt hier ook in voor, evenwel zonder dat er een vereniging genoemd wordt. Daarom is niet bekend of er in Wijk wel een begrafenisgenootschap of een andere chewre bestond. Ook in archiefstukken is daarvan tot op heden nog niets gebleken.

Vanaf circa 1850 bestonden in plaatsen als Culemborg, Wageningen en Tiel (vanaf 1837) begrafenisverenigingen onder de naam Gemieloet Chasadiem (letterlijk: beoefening der weldadigheid). In andere Nederlands-joodse gemeenten heetten dergelijke genootschappen ook wel Gemieloet Chasadiem Kabroniem. Andere benamingen kwamen ook voor, zoals in Nijkerk waar dit genootschap Mesjievat Nefesj Kabberaniem werd genoemd.

Joodse begraafplaatsen in de omgeving van Wijk

Isaac Adolphs, die oorspronkelijk uit Amsterdam kwam, was vanaf 1668 pachter van de stedelijke bank van Wageningen. In die hoedanigheid kreeg hij van de stedelijke overheid een stuk land op de Stadsbleek toegewezen om zijn familieleden en zelfs andere joden van buiten Wageningen te begraven. In 1760 werd de pacht blijvend overgedragen aan de joodse gemeente van Wageningen en een jaar later was het mogelijk de begraafplaats uit te breiden, zodat ook joden uit de omgeving - uit Arnhem (tot het midden van de achttiende eeuw), Ede, Tiel, Veenendaal en Wijk bij Duurstede - hier konden worden begraven. Tegenwoordig ligt deze begraafplaats aan het Kerkhofpad tussen de Generaal Foulkesweg en de Veerstraat. In 1929 werd deze begraafplaats gesloten. Zestien jaar eerder was een nieuw terrein aan de Oude Diedenweg als tweede joodse begraafplaats in gebruik genomen¹³.

13. J. Michman, H. Beem, D. Michman, (bewerking en onderzoek V. Brilleman), *Pinkas, Ge-*

Een nog oudere begraafplaats die door joden uit de omgeving (dus ook uit Wijk bij Duurstede) zou zijn gebruikt, bevindt zich aan de Aalsdijk even buiten Buren, richting Beusichem. Op deze rustplaats zijn geen grafzerken meer zichtbaar, zodat het niet doenlijk is onderzoek te doen naar hier begraven joodse inwoners uit Wijk. Aan de rand van het grasveld staat tegenwoordig een bordje met de aanduiding "joden begraafplaats"¹⁴.

Een nieuwere joodse begraafplaats maakt sinds 1845 deel uit van de Algemene Begraafplaats van Buren. De daar aanwezige grafstenen zijn gefotografeerd, vertaald en gedocumenteerd. Geen van de hier begravenen was in Wijk geboren of gestorven¹⁵.

Overige nog bestaande joodse begraafplaatsen in de wijde omgeving van Wijk bevinden zich in Amersfoort, Beesd, Culemborg, Geldermalsen, Herwijnen, Rhenen, Tiel, Utrecht, Veenendaal, Vianen en Zaltbommel¹⁶. In het kader van het lopende onderzoek naar de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Wijk bij Duurstede valt (nu nog) geen uitsluitsel te geven over mogelijke verwantschap van de daar begravenen met joodse Wijkenaars. Op voorhand kan wellicht een uitzondering worden gemaakt met betrekking tot de familie Hijmans. Een aantal leden van deze familie woonde in Wijk, Rhenen, Tiel en Veenendaal, maar oorspronkelijk kwam de stamvader van de familie Hijmans uit Schwelm in Duitsland¹⁷.

Uit het bovenstaande blijkt dat (joodse) begraafplaatsen van groot belang zijn voor cultuur-historisch onderzoek. Jammer genoeg zijn begraafplaatsen als historische bron lange tijd niet als zodanig onderkend. Pas na 1969 is in Nederland verandering opgetreden met betrekking tot de conservering van joodse graven in de provincie Groningen¹⁸. Met name de laatste jaren is de belangstelling gegroeid voor het documenteren, restaureren en conserveren van joodse begraafplaatsen in de rest van Nederland en daarbuiten¹⁹.

schiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland, Ede/Antwerpen, Amsterdam, 1992, p. 559-560.

14. J.W. Klein Polsvort, *Dossier met betrekking tot de joden in Buren*, Buren, 1981.
15. J. Becker, 'De 10 grafstenen op de 'nieuwe' joodse begraafplaats te Buren', in: *De drie steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg* 10, 1989, 3, p. 148-154.
16. "Joodse begraafplaatsen in Nederland", in: *Misjpage* 3, 1990, 4, p. 97-144.
17. Hijmans, *Hijmans waar kom je vandaan?*, Nieuw-Vennep, 1992.
18. K. Jongeling m.m.v. J. Brilleman, *Joodse begraafplaatsen in Groningen en Oost-Friesland*. Groningen, 1977.
19. J. Cahen, "Geschiedenis en nut van de documentatie van Joodse begraafplaatsen in Nederland" in: *Bulletin K.N.O.B.* 8, 1987, p. 229-238.

Grafzerken

Het is een zeer oud gebruik om op het graf van een overledene een gedenksteen te plaatsen. Archeologische opgravingen in Israël wijzen dit uit. Ook in het Oude Testament komt de verwijzing voor: "Jacob plaatste een gedenksteen op haar graf; tot op heden is dat de gedenksteen op Rachels graf" (Genesis 35:20). Een half jaar na overlijden van een dierbare vindt onthulling van de matsewe (grafsteen) plaats.

Bij Hoogduitse joodse begraafplaatsen is het gebruikelijk dat grafstenen rechtop staan. Bij Portugese joden is de ritus verschillend; de grafstenen worden liggend geplaatst, zoals dat op zeventiende eeuwse Portugese begraafplaatsen in Ouderkerk, Rotterdam en in Middelburg nog te zien is. Ook op de Hoogduitse begraafplaats in Den Haag zijn er - haast een uitzondering - liggende stenen.

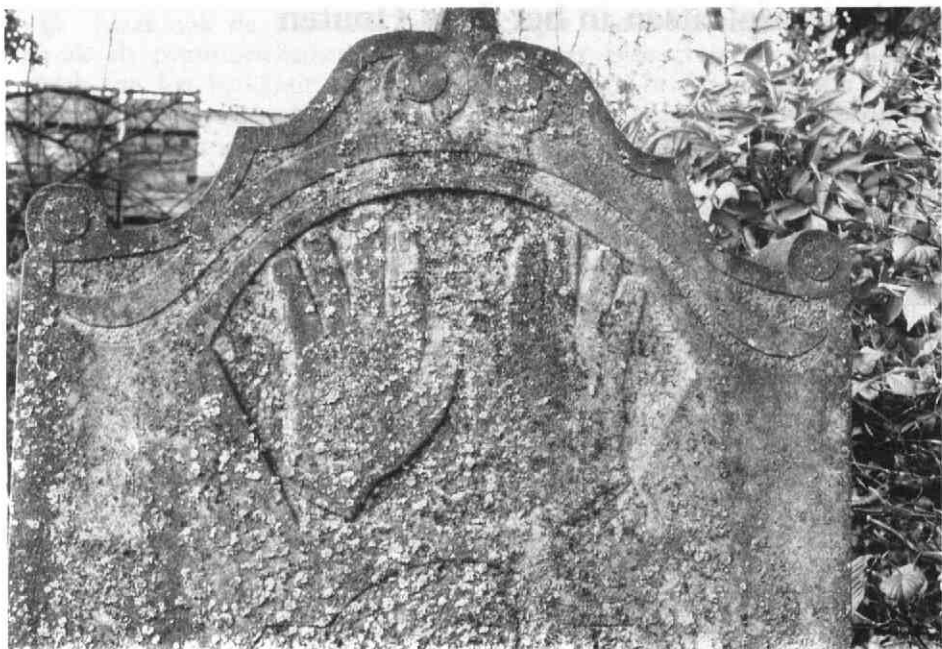
Op de grafstenen van Hoogduitse joden komen vaak de letters PN of PT voor. PN staat voor de Hebreeuwse woorden po nitman (mannelijk) of po nitmenet (vrouwelijk), hetgeen betekent: Hier ligt begraven of Hier rust.

PT staat voor de Hebreeuwse woorden po tamoen (mannelijk) of po temoena (vrouwelijk), hetgeen betekent: Hier ligt verborgen.

In sommige gevallen vinden we onder of boven deze letters een bijbels citaat met mogelijk een verwijzing naar de overledene. Minder vaak komt een acrostichon op naam van de gestorvene voor. In de overige tekst op de steen staan de joodse namen van de overledene vermeld met de naam van de vader, de eventuele functie binnen de joodse gemeente en de sterf- of begraafdatum. Op oudere grafstenen staan de jaartallen ook wel in Hebreeuwse letters vermeld. Het Hebreeuwse alfabet kent aan letters tevens een getalwaarde toe. Een graftekst wordt veelal afgesloten met een afkorting uit het Hebreeuws, de letters T.N.T.s.B.H. De betekenis hiervan is: Moge zijn/haar ziel gebonden zijn in de bundel des levens (ontleend aan I Sam. 25:29). Soms vinden we andere afkortingen als T M K (ter ere van zijn/haar rust) op de graven vermeld.

Buiten teksten wordt sedert de Romeinse tijd ook gebruik gemaakt van symbolen. Het symbool, dat vaak voorkomt op graven van de Levieten stelt een wasbekken met kan voor. Dit herinnert aan het gegeven dat de Levieten in bijbelse tijd tempeldienaren waren en de rituele wassing van de handen van de hogepriesters verrichtten. Bij de nazaten van de Kohaniem, het geslacht der hogepriesters en afstammelingen van Aaron, zijn op hun grafzerken zegenende handen het meest gebruikelijk (Num. 6: 24-26), zoals op de onderstaande foto zichtbaar is.

Deze steen bevindt zich aan de zijkant van de joodse begraafplaats aan de Steenstraat te Wijk bij Duurstede.

Detail van de grafsteen van Samuel Cohen.

(Foto auteur, 1991).

Het volgende artikel over de verdwenen joodse gemeenschap zal gewijd zijn aan het joodse gedeelte van de Algemene Begraafplaats van Wijk.

De begraafplaatsen in het dorp Houten

Leen de Keijzer *

Vanouds werden de doden begraven in het kerkgebouw of op het kerkhof rondom de kerk. Het begraven binnen in de kerk stamt al uit de eerste eeuwen van het Christendom. Wanneer dat mogelijk was, werd een kerk toen gebouwd boven het graf van een heilige, met het altaar op de plaats van het graf, en begroef men in de kerk om zo dicht mogelijk bij het heiligengraf te liggen. Het laat zich raden dat de rijken daarvoor het eerst in aanmerking kwamen; de armeren werden tot in het portaal begraven. Lang niet overal waar een kerk verrees, was echter een heilige begraven; men volstond dan met een relikwie van elders dat in de altaarsteen werd ingemetseld en gelijkgesteld aan een echt graf.

Grafmonument van Diderick van Velthuysen in de N.H. kerk te Houten.

Foto Otto Wittewaall

Ook in Houten werden de overledenen in de kerk begraven, met uitzondering van zwervers, niet gedoopten of mensen waarvan onbekend was of ze wel christelijk waren, die buiten de kerk in de hof begraven werden. In de Nederlands Hervormde kerk herinneren nog verschillende hardstenen vloertegels aan de oude grafzerken. Het meest in het oog springt evenwel het grafmonument uit 1716 van een van de heren van Heemstede, Diederick van Velthuysen, dat zich tegen de oostmuur van het schip bevindt. Evenals de Nederlands Hervormde kerk aan de Brink in Schal-

*. L.M.J. de Keijzer is amateur-historicus en -archeoloog. Hij werkte tot zijn pensionering bij de gemeente Houten en woont ook in die gemeente.

kwijk, bezat ook de Pleinkerk een grafcrypte onder het oude koor (nu in gebruik als consistoriekamer). Deze ruimte was even groot als het vloeroppervlak van het kerkkoor en was twee meter diep. In de overkluisde ruimte zullen in vroeger tijden de overledenen in een stenen tombe of kist zijn bijgezet. Later is men ertoe overgegaan openingen in de zijwanden van de crypte te maken, waardoor de grafruimten door de muur binnen in de kerk kwamen te liggen.

In het begraafboek, dat in 1803 is aangelegd, staat op de eerste bladzijde dat de gegevens zijn ontleend aan een ouder boek van 4 december 1683¹. Het grafboek begint met de grafruimten in het koor (de crypte), waar een graf lag dat toebehoorde aan de riddermatige huizen van Wulven en een graf van Van Velthuysen, de eerder gemoemde heer van Heemstede. Helaas is de crypte in 1969 bij herstelwerkzaamheden in de consistoriekamer gesloopt. De kluis is toen ingeslagen en de ruimten zijn opgevuld met puin en zand en afgedekt met een betonvloer. Tijdens een bouwcontrole ben ik nog in deze grafruimten geweest. De ingang ertoe was gelegen in de consistoriekamer, waar een luik in de vloer zat. Ik heb daar toen nog de graven van Wulven en Heemstede gezien, die door het tijdelijk verwijderen van de sluitsteen, herkenbaar waren aan de loden naamplaatjes die eens op de grafkisten waren bevestigd. In een andere grafruimte die ook aan de heren van Heemstede had toebehoord, stond een grafkist met een kruis en de symbolen van geloof, hoop en liefde aangebracht in koperen spijkertjes. Bij nader onderzoek bleek dat dit familiegraf eigendom was geweest van J. v.d. Mosch, heer van Heemstede. De bijzetting van de met koperen spijkertjes versierde grafkist was van Johan van Heerden, een rooms-katholieke pastoor uit Houten, die op 11 juli 1807 was overleden. Pastoor Van Heerden was bevriend met de roomse familie Van de Mosch, die het een eer vond om het stoffelijk overschot van de parochiegeestelijke in het familiegraf te mogen bijzetten. De rooms-katholieken beschikten immers sinds de Reformatie in 1580 niet meer over een eigen kerk of begraafplaats.

Behalve in de kerk was er vanouds ook begraven op het ommuurde terrein rond de kerk. De kerkhofmuur dateert in zijn huidige vorm weliswaar uit 1957, maar is gemetseld op de fundamenten van een middeleeuwse voorganger die herinnert aan het kerkelijk immuniteitsrecht. Op het zuidelijk gedeelte van de hof bevinden zich nog verschillende soorten, bijna honderd jaar oude, bomen.

Toen op 1 januari 1829 het Koninklijk besluit kwam, dat niet langer in de kerken mocht worden begraven, werden de gemeentebesturen voor de taak

1. Rijksarchief in Utrecht (RAU), Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Houten (ongearchiveerd).

Smeedijzeren toegangshek op de begraafplaats aan de Vlierweg te Houten.

Foto Otto Wttewaall.

gesteld om een nieuwe begraafplaats aan te leggen, één die geen onderscheid meer maakte naar geloof, maar waar elke inwoner die dat wilde een graf kon krijgen; met andere woorden, een 'algemene begraafplaats'. In 1828 besloot het Houtense gemeentebestuur tot de aanleg ervan en wel aan de Vlierweg, toen nog buiten de bebouwde kom. Op 31 december 1828 vindt de openbare aanbesteding plaats². Het bestek vermeldt: " het doen van enig grondwerk, het stellen van hekken en het poten van beplantingen voor het aanleggen van een begraafplaats, alsmede het in orde brengen en bezanden van de weg tussen het dorp en de begraafplaats aan de Vlierweg". De begraafplaats werd op 1 januari 1830 in gebruik genomen. Nu de begraafplaats niet langer bij de kerk lag, sprak men voortaan als vanzelf van de 'algemene begraafplaats' en werd het woord hof niet meer gebruikt.

2. Gemeentearchief Houten (GAH), Archief van de gemeente Houten 1811-1961, inv.nr.858.

Monumentale graf van de familie Wittewaall van Wickenburgh, centraal op het kerkhof aan de Vlierweg te Houten.
Foto Otto Wittewaall.

De oppervlakte van de nieuwe begraafplaats was met 7.120 m² in verhouding tot het inwonertal van de gemeente³ veel te groot, maar dat werd opgelost door

3. Blijkens 'De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord' (Utrecht 1972), p.51 telde Houten in 1815 1140 inwoners. Hiervan waren er 560 katholiek en 580 hervormd en

een flink deel van het terrein met bomen te bepoten. Door de verkoop van het snoei- en hakhout en in 1874 al van de eerste bomen, leverde de te grote begraafplaats de gemeente Houten zelfs enig financieel voordeel op! De hervormde kerkgemeente op het Plein leed daarentegen als gevolg van het niet langer begraven in de kerk en op het kerkhof een verlies aan inkomsten. Ze deed daarom een beroep op de gemeentebesturen van Houten, Oudwulven en Schonauwen (toen nog zelfstandige gemeenten) om een schadeloosstelling. In 1831 droeg Houten als zodanig bij een bedrag van 18 gulden; Oudwulven en Schonauwen betaalden elk zes gulden⁴. Op 29 maart 1837 werden op de algemene begraafplaats achttien graven uitgegeven aan personen als schadeloosstelling voor graven die zij in de kerk of het kerkhof op het Plein in eigendom bezeten hadden⁵.

Het ontwerp voor de aanleg van de algemene begraafplaats uit 1828 is vermoedelijk door burgemeester Van Hulstijn zelf gemaakt. In de loop der tijd zijn er de nodige veranderingen aangebracht. In 1950 kende de begraafplaats nog een beplanting van vijftien eiken, tweeëntwintig beuken en vijf kastanjabomen, die behoorde tot de aanleg uit 1829. Het waren grote, zware bomen; vooral de beuken met hun gladde, rechte stammen maakten een monumentale indruk. De bomen werden echter in 1950 gerooid en verkocht, waarna burgemeester en wethouders opdracht verleenden aan de Amersfoortse tuinarchitect J.W.M. Sluiter om een nieuw ontwerp te maken. Dit ontwerp is om welke reden dan ook nooit uitgevoerd. De technische dienst van de gemeente Houten maakte vervolgens een nieuw plan, dat door tuinlieden van de firma Abbing uit Zeist in 1956 werd uitgevoerd. Het betrof een symmetrisch opgezet plan in franse stijl, dat tot op de dag van vandaag is gehandhaafd. De meeste beplanting wordt in vormsnoei onderhouden. Het geheel is omgeven door een strak geschoren beukenhaag met aan de voorkant een monumentaal toegangshek.

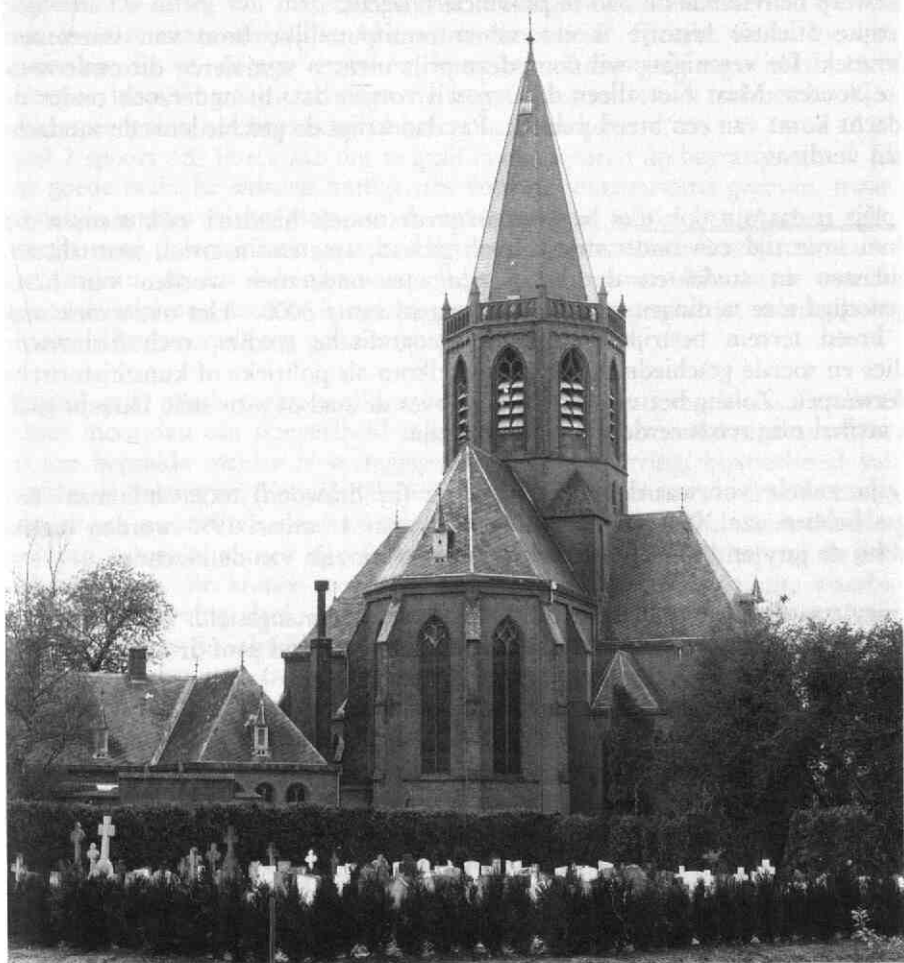
Toen de gemeente Houten in 1829 besloot om een algemene begraafplaats aan de Vlierweg aan te leggen, maakte de katholieke meerderheid van de gelegenheid gebruik om een eigen begraafplaats in te richten. Zij koos daarvoor de grond ten noorden van de toenmalige schuurkerk aan de Loerikse weg, die nog steeds als begraafplaats dienst doet. Wel moest het terrein nog worden opgehoogd, maar dat bleek geen probleem te zijn. De boeren stelden gratis het op hun land beschikbare zand daarvoor beschikbaar en de dagloners en boerenknechten

andersgezind.

4. RAU, Archief van de Nederlands Hervormde Kerk in Houten.

5. GAH, Archief van de gemeente Houten 1811-1961, inv.nr.860.

hielpen met het laden en egaliseren van het zand op de begraafplaats. Zo kon nog vóór 1 januari 1829 de roomse begraafplaats in gebruik genomen worden. Wel duurde de afwerking nog enige tijd, want pas op 2 juli 1833 kon de begraafplaats plechtig worden ingezegend. Ter gelegenheid daarvan hield J.G. van Wennekedonk, pastoor in Schoonhoven, een plechtige redevoering waarin hij de katholieke Houtenaren prees voor hun grote inzet.

De Katholieke kerk aan de Loerikseweg met op de voorgrond de begraafplaats, gezien vanaf de Vlierweg.

Foto: Otto Wittewaell.

Aankondigingen, boekbesprekingen en mededelingen

De Oud-Utrechtprijs 1993

De vereniging Oud-Utrecht stelt f 3000 beschikbaar voor het beste artikel dat tussen 1 januari 1990 en 1 januari 1993 is geschreven over een (kunst-) historisch onderwerp betreffende de stad of provincie Utrecht.

De rijke Stichtse historie is een schier onuitputtelijke bron van interessant onderzoek. De vereniging wil door deze prijs mensen stimuleren dit onderzoek uit te voeren. Maar niet alleen dat: zij wil zorgen dat dit onderzoek onder de aandacht komt van een breed publiek. Pas dan krijgt de geschiedenis de aandacht die zij verdient.

De prijs is daarom ook niet beperkt tot professionele historici: ook mensen die in hun vrije tijd een onderzoek hebben gedaan, amateur-historici, journalisten, publicisten en studenten die bezig zijn met onderzoek worden van harte uitgenodigd mee te dingen naar het prijzengeld van f 3000,-. Het onderzoek mag een breed terrein bestrijken: historisch-geografische studies, rechtshistorische studies en sociale geschiedenis zijn even welkom als politieke of kunsthistorische onderwerpen. Zolang het vanzelfsprekend over de stad of provincie Utrecht gaat. Het artikel mag reeds eerder gepubliceerd zijn.

Er zijn enkele voorwaarden: de inzending (in drievoud) moet minimaal een lengte hebben van 3000 woorden, het moet vóór 1 januari 1993 worden ingeleverd bij de jury en het moet -uiteraard- eigen werk zijn van de inzender.

De jury van de Oud-Utrechtprijs 1993 is als volgt samengesteld: voorzitter prof drs M. Snijders, secretaris drs H.Ph.L. Leeuwenberg en lid prof dr M. Prak.

Inzendingen moeten worden gestuurd aan:
H.Ph.L. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, A. Numankade 201, 3572 KW Utrecht.

Bij de secretaris van de jury kunt U ook een uitgebreid reglement aanvragen. De feestelijke uitreiking van de Oud-Utrechtprijs 1993 vindt plaats in mei 1993.

begraafplaatsen als cultuurbezit.

Het toeval wil dat tijdens de voorbereiding van deze begraafplaatsen-special een boekje over inventarisatie van begraafplaatsen op de redactietafel kwam.

Inhoudelijk is het boekje goed. Er wordt een duidelijke overzicht gegeven van een stuk geschiedenis van het begraven en daarna wordt uitleg van het grafteken gegeven. De uitleg van materiaalgebruik, vormgeving, stijkenmerken en symboliek is kort maar duidelijk. Met name hoofdstuk 7, over de uitleg van de symbolen die je op een grafsteen kunt tegenkomen, is erg zinvol. In mijn vakantie loop ik graag te dwalen op begraafplaatsen en ik zal het boekje ook zeker meenemen om bepaalde symbolen na te zoeken.

Deel 2 spoort ons lezers aan om te gaan inventariseren op begraafplaatsen. Dat is een goede zaak. Er worden nuttige tips voor de inventarisatie gegeven, maar een duidelijk manko is dat men van de inventarisator verwacht dat deze zelf zijn criteria voor inventarisatie opstelt. Hierdoor zijn de verschillende inventarisaties niet uniform en dus ook niet naast elkaar te gebruiken. Ook wordt niet duidelijk of de stichting deze inventarisaties bijeen wil brengen of dat ze ergens in een la van de bureaucratie ten gemeentehuize verdwijnen.

Meestal gaan onze recensies alleen over de inhoud van een boek. Een boek is echter meer dan een hoeveelheid tekst. Het is ook een industrieel produkt dat op een bepaalde manier is vormgegeven. Die vormgeving, bijvoorbeeld van de omslag, is belangrijk. Een aantal mensen koopt boeken op de fraaie omslag en gaat er aan voorbij als die niet opvalt. De vormgeving van de binnenzijde kan ook van belang zijn voor de verkoop, maar deze moet aansluiten op de inhoud van het boek. Er komen nog wel eens 'alternatieve' boeken uit, waarbij de 'wilde' vormgeving deel uit maakt van de inhoud. Meestal echter dient de vormgeving om de inhoud zo prettig mogelijk te presenteren. Bij een boek waar het om de tekst gaat (zoals hier) moet de vormgeving niet opvallen of op z'n hoogst de tekst ondersteunen. Of dat hier ook zo is, moet U zelf maar beoordelen. De vormgeving is zeer nadrukkelijk aanwezig. Het boek heeft het populaire proefschrift-formaat (167x238 mm) met een mooie omslag en ziet er ook van binnen op het eerste gezicht heel opvallend en aantrekkelijk uit. Maar bij wat dieper gaande bestudering van de opmaak rijzen vraagtekens.

De tekst kan makkelijk in een boekje van 48 pagina's, maar de gekozen bindwijze vereist minimaal 64 pagina's. Blijkbaar wist men zich met de ruimte geen raad. Meestal lost een vormgever dit op met een wat groter lettertje, maar in dit geval is juist gekozen voor een klein lettertje (leuk voor de oudere lezer), waardoor er extreem veel wit in het boek staat. 5 pagina's zijn helemaal leeg, 9 andere behoren tot het voorwerk, de rest van de ruimte is uitgesmeerd over de

bovenkanten van de pagina's. De bovenmarge is maar liefst 9 cm! Terwijl het boek van boven dus half leeg is, is de benedenmarge teruggebracht tot niet meer dan 9 mm! Daardoor kun je het van onderen niet vasthouden zonder met je duimen een stuk van de tekst aan de onderkant van de pagina af te dekken. Ik heb daar een gruwelijke hekel aan.

De inhoudsopgave, die makkelijk op één pagina kan, is over twee half lege verdeeld. De overblijvende 50 pagina's zijn verdeeld over maar liefst 3 delen: A, B en niet C, maar AB. Een aantal hoofdstukken is van strepen langs de tekst voorzien, andere zijn dat niet. Deel AB *begint* met een *slotwoord* en geeft na het slotwoord in bijlage 1 een samenvatting van deel B 1 (waarom niet achter deel B?). Dan komen de drie echte bijlagen die genummerd zijn 2, 3 en 4 en die uiterst nuttige informatie bevatten.

Dan de lettertypes. Op iedere pagina worden soms wel 7 verschillende letterfamilies gebruikt, zoals in het wilde westen gewoonte was. Daar was een drukker pas goed als hij zoveel mogelijk verschillende letters door elkaar jaste. Bij een uiterst alternatief kunstboek, cultureel hoogstanje of moderne poëziebundel kan ik me zo'n opmaak nog voorstellen, maar niet bij een boek over begraafplaatsen. Als je voor zo'n boek de bloktekst in een schreefletter zet, de bijschriften van de foto's in een schreefloze, de hoofdstuktitel in een chocoladeletter, de A van deel A in een fantasieletter en de B weer in een strakke, terwijl het paginanummer in weer een andere letter staat en de titel van het hoofdstuk in een cursief dwars langs de zijkant, dan lijkt het mij wat te veel van het goede.

Ook een noot bij de foto's. De plaatsing van de foto's en de bijschriften is ook erg druk. De bijschriften zijn helaas onvolledig. Zo geven ze niet aan waar de foto's gemaakt zijn. Dat is vooral voor onze streek jammer, omdat ik dacht nogal wat dingen van de begraafplaats Soestbergen te herkennen. Die ligt weliswaar in de gemeente Utrecht, maar geografisch tussen (Vaartse-/Kromme-) Rijn en Lek.

Hopelijk krijgt U niet de indruk dat ik U het boek wil afraden, want dat is bepaald niet mijn bedoeling. U moet zelf maar beoordelen wat U van de opmaak vindt, maar deze combinatie van inhoud en opmaak had ik nooit zo gekozen. De stichting moet zeker doorgaan met publiceren, maar liever niet in deze opmaak.

HR

Wessel Meijer en Paola Pisu (redactie), *Funerair Erfgoed, begraafplaatsen als cultuurbezit*, Vereniging De Terebinth, Utrecht, 1992 (tel. 030-334493). ISBN 90-74455-0-8, f 19,90 (giro 621645).

Baronnen en kunstenaars, de geschiedenis van het landhuis Oud-Amelisweerd vanaf de Middeleeuwen tot heden.

Onder deze titel verschijnt binnenkort een boek. Vijf onderzoekers, een journalist en een schrijver hielden een maandenlange speurtocht naar de geschiedenis van het achttiende-eeuwse landhuis Oud-Amelisweerd. Ze verdiepten zich in het leven van de Utrechtse adel, het gebruik van de ijskelder [die door leden van onze eigen historische kring werd opgegraven], de omvangrijke plannen van eigenaar Lodewijk Napoleon met de tuin, de schilderijenverzameling van bouwheer Gerard Godard baron Taets van Amerongen en de herkomst van de handgeschilderde Chinese behangsels.

Het boek met o.a. 60 afbeeldingen en 200 pagina's, komt deze maand uit. In de voorverkoop (die 1 december sloot) kostte het f 29,50. Over prijs en bestelwijze kunt U de Stichting bereiken onder tel. 03405-70657.

Monumentenbeleid Bunnik

De gemeente Bunnik is bezig om naar het voorbeeld van Houten een monumentenbeleid op te zetten. Op de begroting voor 1993 is f 15.000 gereserveerd, een bescheiden bedrag. Voor de jaarwisseling 92/93 hoopt Saskia van Ginkel de beschrijving van de monumenten die voor bescherming en subsidie in aanmerking komen, af te ronden. In de loop van 1993 hoopt de commissie die het beleid voorbereidt (naast Saskia van Ginkel, Peter de Wit, Huub Huntjens en Henk Reinders) verslag uit te brengen zodat de politiek er mee aan de slag kan.

Archeologische werkgroep vindt fundering kerk Houten

De archeologische werkgroep onder leiding van Leen de Keijzer heeft bij de Hervormde kerk aan het Plein te Houten funderingen opgegraven van een deel van de kerk dat bij de storm van 1674 verwoest werd, toen de toren dwars door het schip in de kerk viel. Deze funderingen wijzen op een grotere kerk dan tot nu toe werd aangenomen. In het archeologische jaarverslag zal op de vondst worden teruggekomen.

Inhoud van dit nummer:

Henk Reinders	Begraven in het verleden	1
Peter Bongers	Begraven in Odijk	9
Henk Reinders	Begraafplaatsen in Bunnik	24
Victor Brilleman	Joodse begraafplaatsen te Wijk bij Duurstede	30
Leen de Keijzer	De begraafplaatsen in het dorp Houten	40
Aankondigingen, boekbesprekingen en mededelingen		44

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; M.A. van der Eerden-Vonk, Wijk bij Duurstede; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; O.J. Wittewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-72444 (Mw. v.d. Eerden).

Secretariaat/Ledenadministratie Historische Kring "Tussen Rijn en Lek":

H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03403-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Herenstraat 113, 3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: f 35 per jaar (studenten en scholieren: f 20), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door Bernard de Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.